ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.518

Cild: 15 Sayı: 9

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
With Impact Factor
1.518

Volume: 15 Issue: 9

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası

Azerbaijan Press Council

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

International Standard Serial Number International Centre

Crossref Content Registration

International Scientific Indexing

WorldCat®

Academia.edu

doi®

Google scholar

CiteFactor Academic Scientific Journals

MENDELEY

EDITORIAL STAFF

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. 1.518 İmpakt Faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 9 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. 1.518 With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 9 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/7-13

Şahlar Mahmud oğlu Babayev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
texnika elmləri doktoru, dosent
shaxlaraqromexanika@mail.ru
Camaləddin Ələkbər oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
texnika elmləri doktoru, professor
mammedov53@mail.ru
Səfiyyə İbrahim qızı Məhərrəmova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

LİFLİ PAMBIQ ÇİYİDLƏRİNİN KOMBİNƏ EDİLMİŞ "ADAU" ÜSULU İLƏ ÇEŞİDLƏNMƏSİ VƏ SƏPİN MATERİALI İSTEHSALI ÜÇÜN YENİ TEXNOLOGİYALARIN İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *lif, pambıq, çiyid, kombinə edilmiş, çeşidləmə, səpin materialı, istehsal, texnologiya*

Development of new technologies for sorting of fibrous cotton stalks by the combined method "ADAU" and production of sowing material

Summary

The article is devoted to the development of technologies for the production of quality sowing material, which is the main problem of cotton growing, which has a greater share in the agricultural sector, which is the basis of the economy of the republic.

For this purpose, a new technology for the production of sowing material was developed as a result of the selection of biologically mature yarns during the combined sorting of fibrous cotton yarns, as well as processing of these yarns by the proposed method, and two positive decisions were made by the Intellectual Property Agency.

In addition to the mentioned advantages of the proposed technology, the use of low-percentage starch solution, as well as absorbents with high absorption capacity (zeolite or bentonite) in the country to improve the quality of sowing material in the production of sowing material as a result of processing raw materials. indicates that it has indicators.
Key words: *fiber, cotton, yarn, combined, sorting, sowing material, production, technology*

Aqrar bölmənin respublikamızda daha böyük xüsusi çəkiyə malik olmasının nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə qəbul olunmuş Respublikamızda iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı "Strateji Yol Xəritəsi"-ndə pambıqçılığın inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verilmiş, məhsuldarlığın artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Əgər respublikamızın regionlarında aqrar bölmədə çalışan əhalinin məşğulluğunun, yüngül sənaye müəssisələrinin pambıqdan alınan məhsullara tələbatının və s. nəzərə alsaq onda sahənin aktuallığı və prioritetliyi istisna təşkil etməz.

Aktuallığı ilə yanaşı hazırda Respublikamızda pambıqçılıqda həllini gözləyən əsas problemlərdən biri də keyfiyyətli səpin materialına olan tələbatla əlaqədardır.

Hazırda respublikamızın pambıqtəmizləmə zavodlarında istehsal olunan axıcılıq (səpələnmə) qabiliyyəti aşağı olan lifli pambıq çiyidlərinin nə xəlbirli çeşidləyici qurğularda, nə də müxtəlif mühitlərdə (hava, su şırnağında və s.) kütlələrinə, həmçinin həcmlərinə görə çeşidləmək mümkün olmadığından, səpin zamanı sahəyə 60-65 kq çiyid səpilir. Əgər respublikada yüz min hektar sahəyə çiyid səpildiyini nəzərə alsaq, onda böyük iqtisadi israfçılığa səbəb olan-işlərin qızğın çağında cücərtiləri seyrəltmək üçün xeyli işçi qüvvəsi tələb olunduğu və s. aydın görünər.

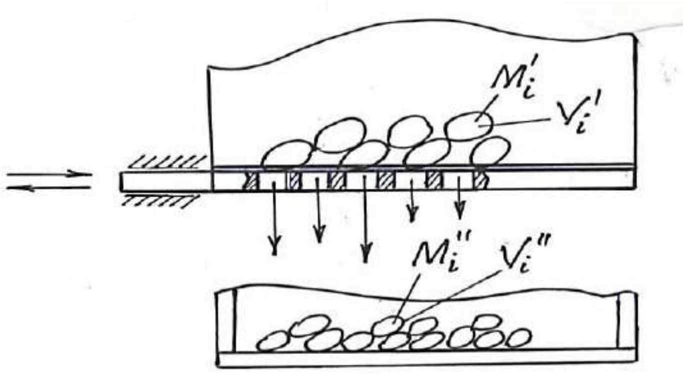
ADAU-nun "Texniki mexanika və qrafika" kafedrasında aparılan elmi-tədqiqat işi nəticəsində ümumi görünüşü şəkil 1-də verilmiş, böyük iqtisadi, istismar və ekoloji göstəricilərə malik (Patent

səviyyəsində) Kirkirə formalı qurğu işlənib hazırlanmış, tədqiq olunaraq qənaətbəxş nəticələr əldə olunmuşdur.

Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün "ADAU" üsulu aşağıdakı ardıcıllıqla həyata keçirilir: səthinə aşağı faizli nişasta məhlulu ilə təmasda olan elastik örtük (parolon) çəkilmiş disklərdən ibarət Kirkirə formalı mərkəzdənqaçma qurğusunda (şəkil 1) və texnoloji sxemi şəkil 2-də verilmiş titrəyişli-xəlbirli həcmi çeşidləyicidə lifli pambıq çiyidləri üzərində bir-biri ilə bağlı proseslərin-tığdakı çiyidləri əvvəl kütlələrinə görə çeşidləyərək, sonra isə onlardan eyni-daha böyük kütləlilərini götürərək həcmi kiçik olanların əldə olunması üçün çeşidlənməsi yolu ilə yerinə yetirilir.

Şəkil 1. Lifli pambıq çiyidlərinin kombinə edilmiş "ADAU" üsulu ilə çeşidlənməsi üçün Kirkirə formalı qurğunun ümumi görünüşü.

Şəkil 2. Xəlbirli-titrəyişli həcmi çeşidləyici qurğunun texnoloji sxemi

Şəkil 2-yə, həcmi çeşidləyicinin texnoloji sxeminə nəzər salaq:

$$\begin{cases} M'_1 = M''_1 \\ M'_2 = M''_2 \\ \\ M'_i = M''_i \end{cases} \quad \text{olduğunu görərik.} \qquad (1)$$

Burada: M'_1, M'_2 ... M'_i və M''_1, M''_2 ... M''_i müvafiq olaraq titrəyişli-xəlbirli həcmi çeşidləyici qurğunun çeşidləyici lövhəsi üzərindəki və ondan keçən çiyidlərin kütlələridir. Həmçinin çeşidləyici qurğuya nəzər salsaq,

$$\begin{cases} V'_1 > V''_1 \\ V'_2 > V''_2 \\ V'_i > V''_i \end{cases}$$ olduğunu görərik (2)

Burada: V'_1, V'_2 ... V'_i və V''_1, V''_2 ... V''_i müvafiq olaraq titrəyişli-xəlbirli həcmi çeşidləyici qurğunun çeşidləyici lövhəsi üzərindəki və ondan keçən çiyidlərin həcmləridir.

(1) və (2) sistemlərini birgə araşdırsaq,

$\frac{M'_1}{V'_1} < \frac{M''_1}{V''_1}$ alarıq. (3)

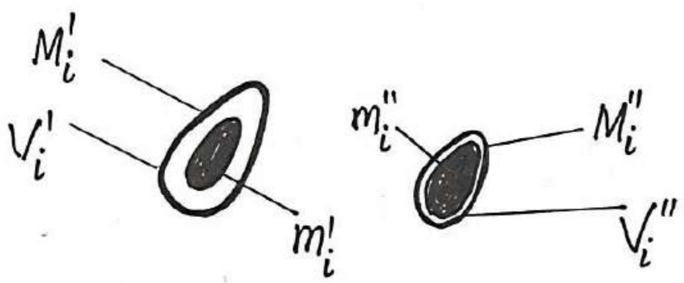
$\rho = \frac{M}{V}$ olduğundan, (4)

(3) bərabərsizliyini $\rho'_1 < \rho''_1$ şəklində yazmaq olar. (5)

Burada: ρ- çiyidlərin sıxlığıdır.

(1)-dən: $M'_i = M''_i$ olduğu üçün, (6)

həmçinin, şəkil 3-ə nəzər salsaq, görərik ki,

a) b)

Şəkil 3. Kombinə edilmiş “ADAU” üsulun köməyi ilə çeşidlənmiş eyni kütləli, müxtəlif həcmli lifli pambıq çiyidlərinin en kəsiyinin ümumi görünüşü: M'_i, V_i^1 və M''_i, V''_i; müvafiq olaraq xəlbirli-titrəyişli həcmi çeşidləyicidən keçməyən -a) və keçən-b) eyni kütləli və müxtəlif həcmli çiyidlərdir.

$$\begin{cases} M'_i = M'_i \text{ (ehtiyat qida maddəsi)} + m'_i \text{ (qabıq)} \\ M''_i = M''_i \text{ (ehtiyat qida maddəsi)} + m''_i \text{ (qabıq)} \end{cases}$$ olduğundan (7)

burada m'_i (qabıq) və m''_i (qabıq) müvafiq olaraq titrəyişli-xəlbirli həcmi çesidləyici qurğunun çeşidləyici lövhəsi üzərindəki və ondan keçən çiyidlərin qabığının kütləsidir.

(1) və (7)-dən:

m'_i (ehtiyat qida maddəsi)+m'_i (qabıq) = m''_i(ehtiyat qida maddəsi)+m''_i (qabıq) yaza bilərik (8)

Şəkil 2-ə nəzər salsaq, m'_i (qabıq) $>$ m''_i (qabıq) olduğunu görərik. (9)

(9) ifadəsi belə qənaətə gəlməyə zəmin yaradır ki, (8) ifadəsinin döğru olması üçün

$$\begin{cases} m'_1 < m''_1 \\ m'_2 < m''_2 \\ m'_i < m''_i \end{cases}$$ olur (10)

Burada: $m'_1, m'_2 ... m'_i$ və $m''_1, m''_2 ... m''_i$ müvafiq olaraq titrəyişli-xəlbirli çeşidləyici qurğunun çeşidləyici lövhəsi üzərindəki və ondan keçən çiyidin qabığı içərisindəki rüşeym başlanğıcı və ehtiyat qida maddələrinin kütləsidir.

(10) ifadəsi belə qənaətə gəlməyə zəmin yaradır ki, təklif olunan üsulun köməyi ilə əvvəlcə eyni-daha böyük kütləli çiyidlər seçilir, sonra isə həmin çiyidlərdən həcmi kiçik olanlar, başqa sözlə desək çiyidin qabığı içərisində ehtiyat qida maddələri və rüşeym başlanğıcının kütləsi daha böyük olan çiyidlər-(səpin materialı) əldə olunur.

Təklif olunan "ADAU" üsulunun tətbiqi nəticəsində yerli pambıqtəmizləmə zavodlarında Kirkirə formalı mərkəzdənqaçma tipli qurğunun tətbiqi nəticəsində əldə olunan, daha böyük kütləli lifli pambıq çiyidlərindən yüksək keyfiyyətli, titrəyişli-xəlbirli həcmi çeşidləyici qurğunun xəlbirindən keçən (şəkil-2 b) və nisbətən aşağı keyfiyyətli-keçməyən çiyidlər (şəkil-2 a) əldə etməyə şərait yaranır.

Lifli pambiq çiyidlərinin təklif olunan üsulun köməyi ilə çeşidlənməsi nəticəsində əldə olunan daha böyük kütləli, həmçinin yüksək dənəvərlilik (axıcılıq qabiliyyətli) səpin materialından müasir-pnevmatik səpicilərdə dəqiq səpin aparılmasına imkan yaranır. Üsulun köməyi ilə lifli pambıq çiyidlərinin Kirkirə formalı mərkəzdənqaçma tipli qurğunun diskləri üzərinə çəkilmiş parolonunu (elastik material) nəmləndirmək üçün aşağı faizli nişasta məhlulundan istifadə etməklə səpin materialının yuxarıda qeyd olunan keyfiyyət göstəricilərindən əlavə daha böyük iqtisadi səmərə əldə etməyə şərait yaratmaq olar.

"ADAU" üsulunun köməyi ilə çeşidlənmiş bioloji yetkin lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün təklif olunan üsul aşağıdakı ardıcıllıqla yerinə yetirilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təklif olunan-Lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün usulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, irəlicədən məlum üsul və qurğuların (1...9) köməyi ilə lifləri öz xarici səthlərinə sarınaraq, həmçinin kütlələrinə görə çeşidlənərək əldə olunmuş daha ağır kütləli, xarici səthi maye halında nişasta ilə emal olunmuş çiyidlərin xarici səthi maye funqisidlə dərmanlanaraq-nəm halda qurğunu (şəkil 4;5) tərk etdikdə toz halında olan absorbent (seolit və bentonit) şırnağından keçdiyindən absorbent çiyidlərin səthinə çökür. Öz kütləsindən on dəfədən də çox maye kütləsini özünə çəkmək qabiliyyətinə malik absorbentlər ciyidlər torpağa səpildikdə sahənin suvarılması gecikdikdə torpaqdakı nəmliyi çiyidə-onun qılafana doğru-yaxınlaşdıraraq, çiyidlərin quraqlıqdan məhv olmasının qarşısını alır, daha tez, eyni vaxtda cücərmələrini təmin edir.Təklif olunan üsulun iqtisadi və keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək üçün çiyidlərin səthinin funqisidlə emal edildiyi barabanın qarşısında yerləşdirilmiş, işçi en götürümü (şəkil 5) barabanın en götürümü ilə eyni, vallarının simmetriya oxları bir-birinə paralel olan absorbent bunkerindən istifadə olunuşdur.

Qarşıya qoyulan məsələ onunla həll olunur ki, işçi səthləri ilə bir-birinə sıxılan, nəmləndirilmiş tərpənməz parolon və hərəkət edən elastik material arasında lifli pambıq çiyidlərinin öz simmetriya oxu ətrafında fırlanaraq, həmçinin irəliləmə hərəkətindən ibarət olan, lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsal üçün üsulda xarici səthləri maye halında olan nişasta-funqisid qaışığı ilə nəmləndirilmiş lifli pambıq çiyidlərin irəliləmə hərəkətinin sonunda toz halında olan absorbent şırnağından keçirirlər.

Üsulun mahiyyəti ardıcıl olaraq-çiyidlərin nəmləndirilib, bükülməsindən-(cücərməni tezləşdirir), suyu-nəmliyi toxumun qılafına daha tez yaxınlaşdırılmasından-(funqisidin çiyidlərin rüşeyminə mənfi təsiri aradan qaldırılır), nişasta məhlulunun çiyidin dənəvərliliyini artırmasından-(dəqiq səpin aparılmasının münkünlüyü), funqisidin torpaqdakı və çiyid üzərindəki xəstəlikləri məhv etməsindən -(cücərtilərin inkişafının təmin olunması), absorbentin çiyidin xarici səthində nəmliyi təmin etməsindən-(inkişafının sonrakı mərhələsində bitkinin su ilə təmin olunması) ibarətdir.

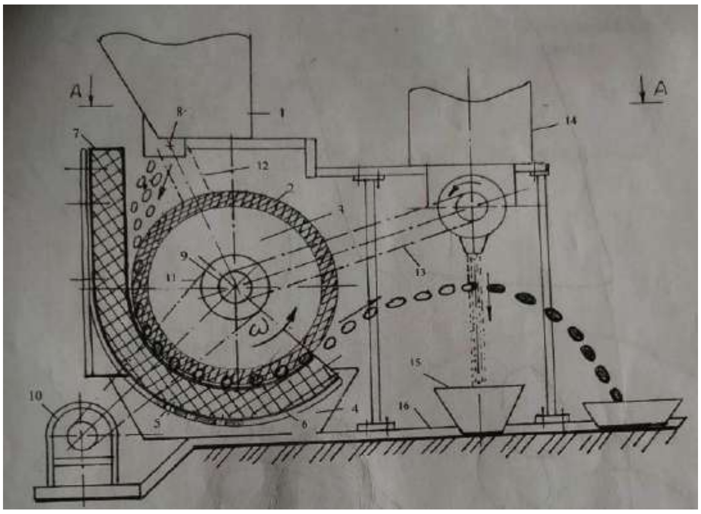
Respublikamızın torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olaraq, tərəfimizdən təklif olunan üsulun tətbiqi nəticəsində əldə olunan səpin materialının nəm halda torpağa səpilməsinin münkünlüyü onun böyük texnoloji imkanlara malik olduğunu göstərir. Hansı ki, "Lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün üsul"-un tətbiqi zamanı təklif olunan-bir-biri ilə bağlı proseslərin yuxarıda qeyd

olunan ardıcıllıqla yerinə yetirilməsi nəticəsində hazırda məlum olan, bu məqsədlə istifadə olunan məlum üsullarla müqayisədə səpin materialının keyfiyyət göstəriciləri xeyli yüksəlir.

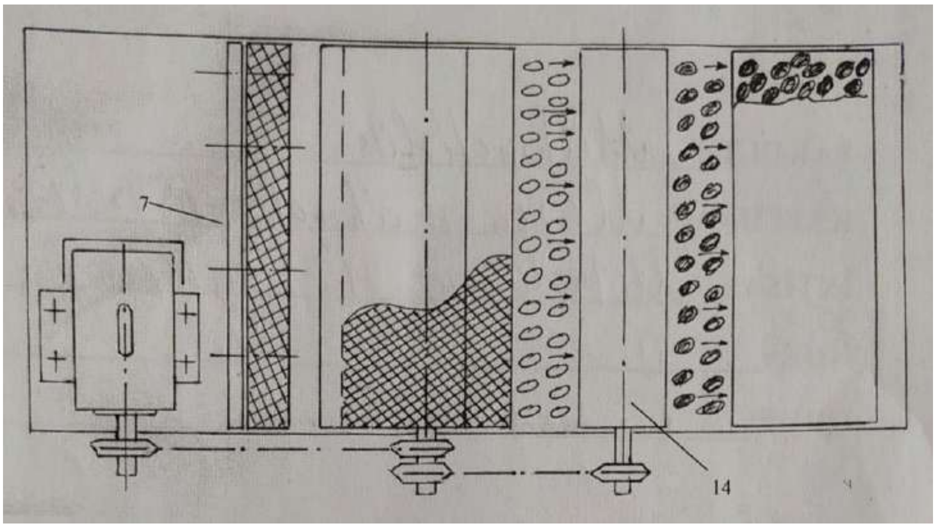
Üsulun keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək üçün hərəkət elektrik mühərrikindən xəncir ötürməsi ilə barabanın valına oradan isə çiyid və absorbent bunkerlərində quraşdırılmış dozalaşdırıcıların vallarına ötürülür.

Ətraf mühitin qorunması və artıq absorbentin yenidən istifadəsi üçün qurğuda əlavə qab 15 vardır. Elektrik mühərriki baraban və bunkerlər dayaqla 16 əlaqələndirilmişdir.(şəkil 4)

Lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün üsulun həyata keçirilməsi üçün qurğunun texnoloji sxemi şəkil –4;5-də verilmişdir.

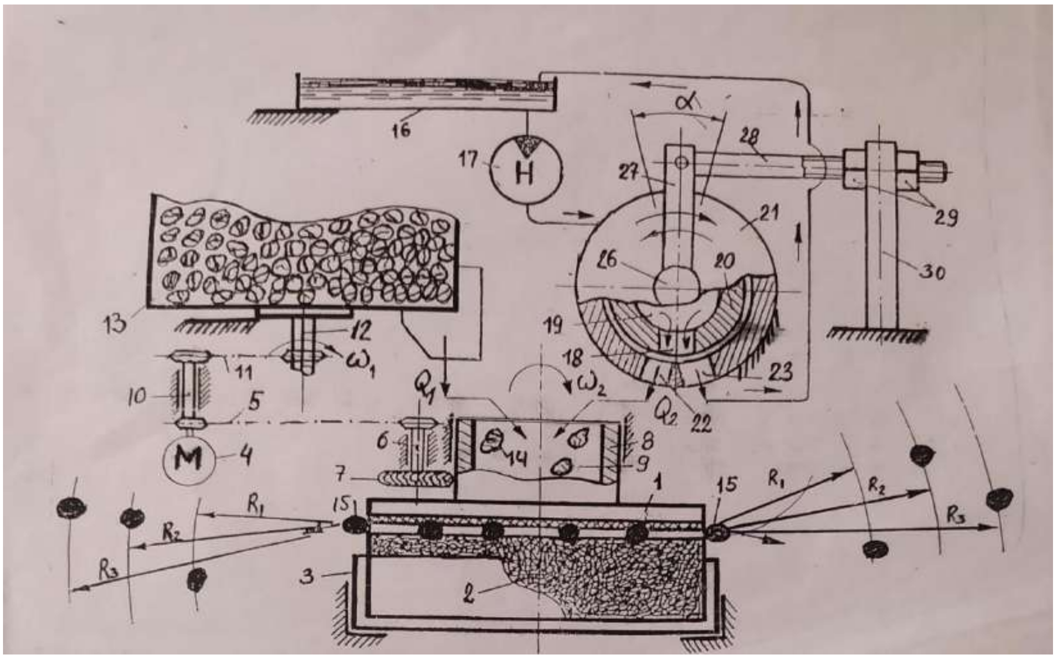

Şəkil. 4 Kombinə edilmiş “ADAU” üsulu ilə çeşidlənmiş lifli pambıq çiyidlərindən səpin materialı istehsalı üçün qurğunun texnoloji sxemi

Şəkil 5. Şəkil 4-dən A-A görünüşü

Hazırda adıgedən texnologiyaların malik olduğu imkanların daha da artırılması istiqamətində tərəfimizdən işlənib hazırlanmış texnoloji sxemi şəkil 6-da, maket nümunəsi şəkil 7-də verilmiş texniki vasitələr üzərində nəzəri və təcrübi tədqiqat işləri davam etdirilir.

Şəkil-6 Kirkirə formalı çeşidləyici qurğunun texnoloji sxemi

Şəkil 7. Lifli pambıq çiyidlərinin nişasta məhlulu ilə emalı üçün qurğunun maket nümunəsi

Nəticə

Təklif olunan-kombinə edilmiş üsulla lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün "ADAU" üsulu və səpin materialı istehsalı üçün texnologiyanın müxtəlif elementlərindən istifadə etməklə, nəinki lifli pambıq çiyidlərinin, həmçinin digər lifli kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarının, digər texniki, tərəvəz bitkiləri toxumlarının da kombinə edilmiş üsulla çeşidlənməsi və səpin materialı istehsalı üçün texnologiya və qurğular yaradılmasında da istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Дьячков В.В., Каттаходжаев Р.М. и др."Способ сортировки посевных семян хлопчатника и устройство для его осуществления" Авт свид. СССР №1695839. А 01С 1/00. ВНИИПИ. Бюл. № 45. М.1991.7 стр.
2. Babayev Ş.M. və b. Pambıq toxumlarının dərmanlanması üçün"AzETBMİ" üsulu və qurğusu. Azərbaycan Respublikası Dövlət Elm və Texnika Komitəsi. Patent № İ 2001 0046 7 səh.

3. Babayev Ş.M.”Lifli pambıq çiyidlərinin çeşidlənməsi üçün “AzETBMİ” qurğusu. Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi. Patent İ 2003 0075. 6 səh.
4. Babayev Ş.M. və b. “Pambıq toxumlarının dərmanlanması üçün qurğu”. Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. Patent. İ 2010 0029, 6 səh.
5. Babayev Ş.M. və b. “Səpələnən materialların səpin normasını nizamlayan qurğu”. Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. Patent. İ 2010 0028, 11 səh.
6. Babayev Ş.M. “Lifli pambıq çiyidlərinin suda çeşidlənməsi üsulu” Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. Patent. İ 2014 0083, 6 səh.
7. Babayev Ş.M. və b. “Dənli bitki toxumlarının çeşidlənməsi üçün qurğu”. Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi. Patent. İ 2015 0082, 7 səh.
8. Babayev Ş.M. və b. “Dənəvər materialların çeşidlənməsi üçün qurğu”. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi. Patent İ 2019 0079, səh 8.
9. Babayev Ş.M. və b. “Dənəvər materialların dozalaşdırılması üçün qurğu”. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi. Patent İ 2020 0039, səh 8.

Göndərilib: 07.09.2021 Qəbul edilib: 21.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/14-19

Elcin Nizami Huseyn
Azerbaijan State Oil and Industry University
doctor of biomedical sciences
elcin.huseyn@asoiu.edu.az

ELECTROSTIMULATION OF BRAIN DEEP STRUCTURES IN PARKINSON'S DISEASE

Summary

The study involved 56 patients with advanced and late stages of Parkinson's disease, which could be considered as potentially requiring neurosurgical treatment - electrical stimulation of deep brain structures. An algorithm has been developed for selecting patients with advanced and late stages of Parkinson's disease for neurological treatment-implantation of a system for electrical stimulation of deep brain structures in distant neurosurgical centers, which includes two stages for patients with limited mobility-outpatient and inpatient. The development of an algorithm for referral to neurological treatment has shortened the "path" of a patient with limited mobility from a polyclinic to a neurological center. Electro stimulation of deep brain structures in Parkinson's disease significantly improved the condition of patients - to increase functional activity by 55%, reduce the severity of motor disorders by 55%, and reduce the dose of levodopa drugs by half.
Key words: *Electrostimulation of deep brain structures, Parkinson's disease, patient selection*

Introduction

In recent years, significant progress has been made in the drug therapy of Parkinson's disease. However, drug therapy for advanced and late stages is not always effective and is sometimes accompanied by the occurrence of side effects in the form of disabling symptoms that significantly limit the life of patients (1, 2).

The greatest limitation of life is caused by motor fluctuations - fluctuations in the patient's motor function up to complete immobility. The development of motor fluctuations depends on the duration of the disease. They occur in 30-60% of patients with a disease duration of 4-5 years, and with a disease duration of 15 years - in 96% of patients. Medicinal dyskinesias occur in 50-90% of patients receiving levodopa drugs for a long time (more than 5 years) (1, 2).

Thus, the treatment of Parkinson's disease in the advanced and later stages is a difficult task, requires significant economic costs, both, direct, associated with the need to prescribe many drugs, and indirect, associated with the restriction of the work activity of the patient and the caregivers (3).

Electro stimulation of deep brain structures is recognized as a highly effective method of treating late and advanced stages of Parkinson's disease, overcoming motor fluctuations and drug dyskinesias (4, 5).

The advantage of electrical stimulation of the deep structures of the brain, in comparison with destructive methods of treatment, is the ability to obtain the maximum effect with minimal side effects (6, 7).

In the case of successful electrical stimulation of the subthalamic nucleus, the severity of the shutdown periods decreases, their duration is reduced; the dose of antiparkinsonian drugs can be reduced by 50% (8, 9).

However, there is a fairly large number of contraindications and restrictions for electrical stimulation of deep brain structures in Parkinson's disease (4, 10).

If these limitations and contraindications are underestimated, the erroneous referral to a specialized center for patients with limited mobility aggravates the disorders of their neuropsychic status.

Incorrect selection of patients referred to specialized centers at the preliminary stage is over 60%, which leads to refusal in neurosurgical treatment or is one of the main reasons for the ineffectiveness of this type of treatment (11, 12).

It is obvious that careful selection of patients is needed for surgical intervention - stimulation of deep brain structures in distant neurosurgical centers (13, 14).

The aim of this work was to develop an algorithm for selecting patients with Parkinson's disease for neurological treatment-implantation of a system for electrical stimulation of deep brain structures.

Materials and research methods

We examined 56 patients with advanced and advanced stages of Parkinson's disease, which could be considered as potentially requiring neurosurgical treatment. Among them, 23 men and 33 women aged from 29 to 70 years, the average age was 57.63 ± 7.5 years, the age of debut - 49.1.1 ± 7.4 years, the average duration of the disease - 8.64 ± 3, 29 years old. Parkinson's disease of the 3rd severity according to Hen-year was observed in 40 people, the fourth - in 16 patients. Disability in the 1st group was in 2 patients, the 2nd group - in 34 patients, the 3rd group - in 17 people; only 6 patients who reached retirement age did not have a disability. All patients underwent an in-depth neurological examination, which included the use of the unified Parkinson's Disease Scale in the "on and off" periods, the study of cognitive functions using a short scale for assessing mental status, and magnetic resonance imaging of the brain (MRI). Optimization of drug therapy was carried out using metabolic precursors of dopamine (levodopa-benserazide, levodopa-carbidopa), drugs-stimulators of dopamine postsynaptic receptors (dopamine receptor agonists - pronoran (piribedil), pramipexole, ropinilyaerine-catabolism), drugs, inhibitor -razagiline), blockers of glutamate NMDA receptors that inhibit reuptake, increase release, mild stimulation of dopamine receptors (amantadines), central blockers of M-cholinergic receptors (trihexyphenidyl, bipyridine). If it was impossible to select therapy at the outpatient stage, patients were admitted to a neurological hospital for further selection of therapy and selective for stimulation of deep brain structures.

Results and their discussion

At the first stage, at the polyclinic level, patients with advanced and late stages of Parkinson's disease were selected, with a disease duration of more than five years, who had disabling motor symptoms, despite the use of high doses of levodopa at the age of up to 70 years, which could be considered as candidates for stimulation deep structures of the brain. 56 people were initially selected. All patients selected for referral to neurological treatment had a degree of functional activity, according to the Schwab – England scale, on average, 25 ± 4.4%. The duration of the "on" period was 1–1.5 hours, or the patients did not notice the effect of the use of levodopa drugs (3 patients). Among the disabling motor symptoms were the phenomenon of wear of the end of the dose with the development of "on-off" symptoms, insufficient switching on, delayed switching on, unpredictable "switching off", lack of switching on. In addition, end-dose dyskinesias were observed in the form of painful dystonia in 14 patients, peak dose dyskinesias in 12 patients, and biphasic dyskinesias in 4 patients.

To determine the response of patients to levodopa drugs, a selection of drug therapy was made with subsequent monitoring of its effectiveness. The results of an MRI of the brain, the quality of tests for cognitive functions, psychoemotional and somatic status were assessed.

The most important goal of these studies at the outpatient stage was to identify contraindications for neurological treatment in the form of electrical stimulation of the deep brain structures.

There were three groups of contraindications. The first group was associated with the characteristics of the course of Parkinson's disease in a particular patient. This group of symptoms and conditions included: insufficient response to levodopa, in which surgery is ineffective; cognitive dysfunction; untreated depression; patient disability due to "nondopamine", mainly axial symptoms - gait disturbances, camptocormia, gross postural instability, dysphonia. The second

group of contraindications included concomitant diseases, which were contraindications to implantation of a system for electrical stimulation of deep brain structures, uncontrolled arterial hypertension, concomitant cerebrovascular pathology with multiple foci of discirculation in the brain, in which there is a high risk of postoperative intracranial hemorrhages. The third group of contraindications was social. This is reluctance or inability, including on the part of the patient's relatives, to cooperate during a surgical procedure or in the process of postoperative programming (13, 14).

In case of correcting factors, such as depression or arterial hypertension, after the therapy, patients were again considered as candidates for neurological treatment.

Special attention was required to carry out a differential diagnosis between Parkinson's disease and atypical parkinsonism, first, multisystem atrophy, in which the implantation of a system for stimulating deep brain structures and neurostimulation provokes the progression of the disease - these are patients with atypical parkinsonism syndromes, among which multisystem atrophy takes the leading place (15).

Alarming symptoms in such patients are early postural instability, early orthostatic hypotension, falls, levodoporesistance, early urinary disorders in the framework of autonomic failure.

Differential diagnosis of multisystem atrophy with late stages of Parkinson's disease in the presence of non-motor manifestations in the form of autonomic failure presented the greatest difficulties.

If necessary, complex cases were discussed online with neurosurgeons of the centers performing surgical interventions.

During the diagnostic measures carried out at the prehospital stage, 8 patients were identified who had contraindications to stimulation of the deep brain structures. Among them - an unsatisfactory response to levodopa drugs (less than 30% improvement in motor function) was detected in 2 patients, pronounced cognitive impairment in 4 patients (the number of points on a short scale for assessing mental status 18, 19, 20 and 22 points, respectively).

In two cases, there was marked postural instability with falls. In one case, the patient showed pronounced discirculatory changes around the basal ganglia according to MRI data. In one case, the patient showed clinical and neuroimaging signs of multisystem atrophy in the form of progressive autonomic failure, levodoporesistance, pyramidal insufficiency, cerebellar symptoms in combination with atrophy of the Pons, cerebellum, and middle peduncles of the cerebellum. When optimizing drug therapy in 14 patients with stage 3 Parkinson's disease, it was possible to achieve compensation for motor disorders due to the combined use of levodopa drugs, dopamine receptor antagonists, MAO-B inhibitor, amantadines, changes in the levodopathic regimen - increasing the dose of drugs, increasing the frequency of administration, using the combined preparation of levodopa-carbidopa - enttacapone - stalevo. A decrease in the severity of motor symptoms was also achieved in two patients with severe postural instability. All patients with cognitive impairments, along with the optimization of levadopathy, were prescribed akatinol memantine in an increasing dosage, followed by control of cognitive impairments. After correction of motor fluctuations, patients with postural instability were given recommendations to improve motor control — postural training, walking with two sticks, and the use of visual support. When levodoporesistance was detected, PK-mark was added to the treatment.

In 32 patients, it was not possible to achieve an improvement in motor function at the outpatient stage; on the other hand, they did not have any contraindications to neurological treatment at the prehospital stage. All these patients belonged to the group of patients with limited mobility, had significant disabilities, all patients had disabling motor symptoms of Parkinson's disease, which required correction in a hospital setting (16). Thus, the preparation of patients for neurological treatment, in addition to outpatient treatment, included a hospital stage of selection.

At the hospital stage, the main therapeutic and diagnostic tasks were maximum optimization of drug therapy, including with the use of parenteral administration of drugs, with subsequent re-assessment of the motor part of the unified Parkinson's disease scale in the on-off periods, and

assessment of the patient's functional capabilities using the Schwab-England scale. The total duration of the shutdown, diagnostics of all motor fluctuations and dyskinesias present in patients with video recording of syndromes, as well as detection of covert cardiovascular diseases, such as complex rhythm and conduction disturbances, detection of covert oncological diseases, were assessed. Targeted neuroimaging of the basal ganglia in patients with concomitant cerebrovascular pathology was carried out to identify foci of discirculation in the proposed implantation of electrodes. The benefits and limitations of deep brain stimulation were explained to patients and their families.

A total of 10 patients was selected for neurological treatment out of 32 patients who fully met the selection criteria.

In the remaining patients, the limiting circumstances were: for the first time diagnosed latent prostate cancer and basal cell carcinoma - 2 cases, cardiac arrhythmias and conduction disturbances requiring preliminary treatment by a cardiologist - 4 cases, uncontrolled arterial hypertension - 2 cases, depression - 2 cases, changes in the head brain in the area of the basal ganglia according to MRI data, which does not allow for effective neurosurgical intervention - 6 patients; multisystem atrophy - 2 patients; refusal of neurosurgical treatment - 4 patients.

When uncorrectable contraindications to the implantation of a system to stimulate the deep brain structures were identified, patients were optimized drug therapy in a hospital setting, and non-drug methods of treatment were also used, such as physical therapy, walking and speech training. Thus, the stationary stage of selection for patients with limited mobility with Parkinson's disease is a necessary part of the diagnostic algorithm and allows both to intensify drug therapy and to screen out patients with conditions that are unacceptable for neurosurgical treatment of Parkinson's disease.

Among the patients finally selected for neurosurgical treatment of Parkinson's disease, there were 5 men and 5 women aged 30 to 63 years, the average age was 55.8 ± 11.8 years. The age of onset of the disease ranged from 24 to 53 years, the average age of onset was 43.3 ± 8.62 years. The majority (7 patients) were patients with early-onset parkinsonism, with an onset age of up to 45 years. The duration of the disease ranged from 5 to 15 years. The average duration of the disease is 12.5±4.52 years. Thus, in most patients, significant disabilities arose even before reaching retirement age.

In five cases, caring for the sick required the constant presence of the caregiver, which led to the need to restrict active work for the caregiver. All patients were diagnosed with advanced (third) or late (fourth) stages of Parkinson's disease. Motor fluctuations were detected in all subjects in the form of predictable and unpredictable shutdowns (10 people). Also, gait disorders were diagnosed in the form of a violation of the initiation of walking and "sticking" (8 people). Freezing was observed in 8 patients, painful dyskinesias of the end of the dose - in 7 people, gross biphasic dyskinesias - in 2 people, severe dyskinesias of the dose peak-in 1 patient. The greatest disability in patients selected for neurological treatment was caused by the “on-off” and “no on” phenomena. Moreover, if predictable shutdowns required modification of daily activity, unpredictable shutdowns, in addition to limiting life activity, led to panic reactions and provoked uncontrolled intake of levodopa drugs up to 8-10 tablets per day.

Neurosurgical treatment in the form of implantation of the ACTIVA PC system for deep electrical stimulation of the subthalamic nuclei on both sides was performed in 10 patients with Parkinson's disease at the N.N.Acad. N.N.Burdenko (Moscow) and at the Federal Neurosurgical Center (Tyumen).

After the neurological treatment, the mean score for the motor part of the unified Parkinson's disease scale decreased by 55% - from 83.4 ± 14.1 to 37.2 ± 12.4% ($p = 0.0001$). There was a decrease in dependence on others. According to the Schwab-England scale, daily activity increased from 24±5.2 to 79±11% ($p=0.0001$). Four patients became completely independent from the others, partially in need of outside help - three patients, more frequent dependence on outside help was

observed in three patients, however, even in these cases, the need for the constant presence of several caregivers disappeared.

In three cases, the caregivers were able to go to work, in one case the patient himself took over the responsibilities of caring for the child, one patient returned to work. Thus, because of the neurological treatment carried out, not only the medical, but also the social status of patients and caregivers has improved. The average dose of levodopa almost halved - from 1340 ± 405 to 697.5 ± 256 mg ($p = 0.0005$). In five patients with an initial duration of the "off" period of 51–75%, the "off" phenomenon was completely arrested in the postoperative period. For the remaining five people, with the same initial duration of the "off" period - 51–75% per day, it decreased to 25% per day or less ($p = 0.0001$).

The main problems remained gait disorders - in five patients, requiring the use of special techniques to improve the initiation of gait, postural instability - in 4 cases, speech disorders that interfere with contact-in 2 patients, which do not interfere with contact with others, but are obvious to the patient and his family - in 3 patients. Violations of speech and gait refer to nondopamine - dependent symptoms of Parkinson's disease, so the correction of such disorders was not the main goal of neurosurgical intervention. Reducing speech disorders was achieved by installing two programs that the patient switches independently - one for better motor functions, the other for improving speech. Gait disorders can be overcome by using non-drug treatments.

The most important thing for patients in the postoperative period was the disappearance of unpredictable shutdowns and a significant decrease in predicting shutdowns, as well as the disappearance of disabling dyskinesias. Thus, the quality of life of patients has significantly improved. Our results are consistent with the data of other researchers (7, 13, 17).

Conclusion

An algorithm has been developed for selecting patients with advanced and late stages of Parkinson's disease for neurological treatment - implantation of a system for electrical stimulation of deep brain structures in distant neurological centers. The algorithm for selecting candidates for a neurological treatment includes two stages for patients with limited mobility - outpatient and inpatient; at the outpatient stage, patients are selected according to general indications for neurosurgical treatment of Parkinson's disease; the stationary stage of selection made it possible to carry out the maximum compensation for the condition of the patients and to identify patients with latent somatic diseases. The development of an algorithm for referral to neurological treatment has shortened the “path” of a patient with limited mobility from a polyclinic to a neurological center. Electro stimulation of deep brain structures in advanced and late stages of Parkinson's disease significantly improved the condition of patients - to increase functional activity by 55%, reduce the severity of motor disorders by 55%, and reduce the dose of levodopa drugs by half.

References

1. Levin O.S., Shindryaeva N.N., Ivanov A.K. Features of the treatment of late-stage Parkinson's disease. Journal of Neurology and Psychiatry. S.S. Korsakov. 2009. No. 8. S. 85-91.
2. Olanow C.W., Obeso J.A., Stocchi F. Continuous dopamine-receptor treatment of Parkinson's disease: scientific rationale and clinical implications. Lancet Neurol. 2006. Vol. 5 (Suppl 8). P. 677-87.
3. Shindryaeva N.N. A pharmacoeconomic study of the management of patients with Parkinson's disease. Perm Medical Journal. 2011. No. 4. S. 63-69.
4. Illarioshkin S.N. Deep electrical stimulation of the brain in extrapyramidal diseases: a neurologist's view. Nervous diseases. 2011. No. 1 (4). S. 2-8.
5. Pollak P., Benabid A. L., crack P. Et al. Deep brain stimulation. In Jankovic J, Tolosa E, Eds. Parkinson's Disease and Movement Disorders. Baltimore: Williams and Wilkins. 1998.1085101.
6. Ondo W., Bronte-Stewart H. The North American Survey of Placement and Adjustment Strategies for Deep Brain Stimulation. Stereotact Funct Neurosurg. 2005. No. 83 (4) P. 142-147.

7. Pollak P., Fraix V., Krack P., Moro E., Mendes A., Chabardes S., Koudsie A., Benabid A.L. Treatment Results: Parkinson's disease. Move. Disord. 2002. No. 17. P. 75-83.
8. Tomsky A.A., Bril E.V., Shabalov V.A., Fedorova N.V. Electrical stimulation of the subthalamic nucleus area in Parkinson's disease. Questions of neurosurgery named after H.H. Burdenko. 2006. No. 3. S. 14-17.
9. Kleiner-Fishman G., Herzog J., Fishman D.N., Tamma F., Lyons K.E., Pahwa R., Lang A.E., Deuschl G. Subthalamic Nucleus Deep Brain Stimulation: Summery and Meta-Analysis of Outcomes. Movement disorders. 2006. Vol. 21. Suppl. 14.P. 290-304.
10. Lang A.E, Widner H. Deep brain stimulation for Parkinson's disease: patient selection and evaluation. Move. Disord. 2002. No. 17 (3). R. 94-101.
11. Okun M. S., Fernandez H. H., Pedraza O., Misra M. Et al. Development, and initial validation of a screening tool for Parkinson disease surgical candidates. Neurology. 2004. Jul. 13.No. 63 (1). R. 161-163.
12. Okun M. S., Tagliati M., Pourfar M., Fernandez H. H., Rodriguez R. L., Alterman R.L., Foote K.D. Management of referring deep brain stimulation failures: a retrospective analysis from 2 movement disorders centers. Arch. Neurol. 2005. Aug. No. 62 (8). R. 1250-1255.
13. Deep Brain Stimulation Management // Edited by William J. Marks. Jr. Cambridge University Press. 2010.168 p.
14. Ban P. Et al. Deep Brain Stimulation. Oxford. 2009.
15. Lang A.E., Widner H. Deep brain stimulation for Parkinson's disease: patient selection and evaluation. Move. Disord. 2002. No. 17 (3). R. 94-101.
16. Order of the Ministry of Health of the Russian Federation of December 28, 2012, N 1583n on the approval of the standard of specialized medical care for Parkinson's disease, requiring inpatient treatment due to an unstable reaction to antiparkinsonian drugs.
17. Jiang L.L., Liu J.L., Fu X.L., Xian W.B. et al. Long-term Efficacy of Subthalamic Nucleus Deep Brain Stimulation in Parkinson's Disease: A 5-year Follow-up Study in China. Chin Med J (Engl). 2015. Sep. 20.No. 128 (18). R. 2433-2438.

Göndərilib: 04.09.2021 Qəbul edilib: 20.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/20-25

Татьяна Николаевна Березовикова
Академия музыки, театра и изобразительных искусств
доктор философии по искусствоведению, профессор
tberezovicova@mail.ru

ОРКЕСТРОВАЯ СЮИТА В ТВОРЧЕСТВЕ МОЛДАВСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Ключевые слова: *сюита, партита, цикл, оркестр, тембр, концерт, традиционные инструменты*

Orchestral suite in the work of Moldovan composers
Summary

This article is a brief overview of the genre of the orchestral suite in the works of the composers of the Republic of Moldova. The history of the orchestral suite in Moldova from its beginnings to the present day has 100 years old. During this time, it has undergone certain transformations, while retaining its main qualities: the brightness of the musical language and timbre embodiment. The article notes the variety of performing ensembles for which suites are written: these are symphonic, chamber, string, pop and jazz orchestra, orchestra of folk instruments. Special attention is paid to the introduction of nationally characteristic instruments (nai, fluier, caval, taragot, cymbals) into the classic orchestras. One of the aspects is the manifestation of the features of the instrumental concert in the suite cycles.
Key words: *suite, partita, cycle, orchestra, timbre, concerto, traditional instruments*

Введение

Инструментальная сюита занимает видное место в системе жанров профессиональной музыки Республики Молдова. Ей отдали дань композиторы разных поколений и стилевых предпочтений. Становление жанра пришлось на 1920-е–1950-е годы, 1970-е–1980-е стали временем подлинного расцвета, после чего наступило некоторое затишье, совпавшее с общим уменьшением творческой активности в области академической музыки. Тем не менее, сюитные циклы не исчезли в глубине истории, в этом жанре и сегодня создаются произведения, привлекающие интерес исполнителей и педагогов. Одним из аспектов, заслуживающих исследовательского внимания, является темброво-инструментальное решение сюитных циклов. Именно в этой области наблюдаются процессы, во многом обусловливающие специфику развития данного жанра в молдавской музыке.

Подавляющее большинство сюит, созданное композиторами Молдовы, предназначено для различных оркестровых составов: большого и малого симфонического, камерного, в том числе струнного, эстрадного и джаз-оркестра, оркестра народных инструментов.

Темброво-инструментальные разновидности оркестровой сюиты

Важнейшее место в группе оркестровых сюит занимают циклы, написанные для **симфонического оркестра**. Интерес к ним проявляется достаточно стабильно на протяжении всего существования сюитного жанра в Молдове, что объясняется прежде всего имманентными качествами симфонического оркестра, способного передать самую широкую гамму образов. В период становления жанра большое количество симфонических сюит появилось в силу необходимости обеспечить национальный репертуар для отечественных симфонических коллективов. Позже не последнюю роль сыграло то обстоятельство, что значительная часть оркестровых сюит была создана на основе сценической и киномузыки, в которой традиционно используются средства симфонического оркестра.

Одной из характерных особенностей молдавских симфонических сюит является использование национального фольклорного материала (об этом можно судить уже по

заглавиям многих сюитных циклов: «Молдавская сюита», «Молдавские народные песни», «Молдавская танцевальная сюита» и др. – особенно много подобных циклов было написано в 20-е–40-е годы). Наряду с этим, есть сюиты, построенные на народно-песенном и танцевальном материале другого этнического происхождения: таковы, например, «Восточная сюита» Константина Златова, «Албанская танцевальная сюита» Александра Каменецкого, сюита на гагаузские темы «Пой, Буджак!» Николая Киосы, «Гагаузская» и «Болгарская» сюиты Валерия Логинова.

В соответствии со спецификой образной стороны сюитных произведений, композиторов в большей степени привлекают темброво-колористические средства, которыми располагает симфонический оркестр: они незаменимы при создании пейзажных зарисовок, картин народного быта, характеристических сценок, которыми изобилуют молдавские сюиты, особенно на первом этапе развития жанра, когда преобладающим было стремление подчеркнуть средствами оркестра красочную яркость, броскость фольклорного материала. Впрочем, как отмечает В.Аксенов, уже в ранний период «программы некоторых симфонических сюит акцентируют отношение внешнего (впечатления, картины) и внутреннего (состояния, ощущения) планов содержания произведений» (Аксенов В., 1998, 77). К таким сочинениям исследователь относит сюиты Константина Златова («Молдавская сюита») и Штефана Няги («Три симфонических эскиза», Симфоническая сюита «Молдова»).

Позже трактовка оркестра стала более разнообразной, причем в отдельных сочинениях именно оркестровые средства стали ведущими в передаче философско-психологических состояний, драматических коллизий, суровых образов ушедших эпох (балетные сюиты «Сломанный меч», «Антоний и Клеопатра», «Идол» Эдуарда Лазарева, сюита на основе киномузыки «Армагеддон» Валерия Полякова, «Пядь земли» Тудора Кирияка, сюита из музыки оперы «Александру Лэпушняну» Георге Мусти и др.). При этом во многих симфонических сюитах проявляется интерес к живописно-колористическому письму, свойственному молдавскому инструментальному творчеству в целом. Об этом можно судить, в частности, по музыке сюит «Фэт-Фрумос» Александра Муляра, «Унисоны» и «Симфонические танцы» Павла Ривилиса, «Симфонические картины» Иона Маковея, «Весенние ритуалы» Геннадия Чобану и многих других.

По характеру использования оркестровых средств ближе всего к симфоническим сюитам стоят произведения для **эстрадного и джаз-оркестра**. Сюиты из этой группы основаны на национально-характерном тематизме, сочетающемся с типичной эстрадно-джазовой лексикой: блюзовыми интонациями, свинговой ритмикой, специфическими пряными гармониями и др. Таких сочинений сравнительно немного: они требуют особых творческих склонностей, и если, к примеру, для таких авторов, как Шико Аранов («Юбилейная сюита»), Владимир Сливинский (Молдавская танцевальная сюита «Игры») или Олег Негруца («Молодежная сюита», сюита «Утро. День. Вечер. Ночь») обращение к джазовому оркестру является естественным выражением их композиторских интересов, то для Леонида Гурова хореографическая сюита «На свадьбе» была своего рода творческим экспериментом.

Весьма многочисленную группу составляют сюиты для **оркестра народных инструментов**, что вполне естественно: народные (или авторские в духе народных) мелодии легко группируются в сюитную форму, образуя цепочку разнохарактерных, но однотипных по своему генезису и стилю пьес. Авторами подобных сюит, как правило, являются руководители народных оркестров, исполнители, фольклористы – среди них назовем таких, как Думитру Георгицэ, Давид Федов, Владимир Барончук, Константин Руснак и др.

Рассчитанные на восприятие широкими слоями населения, сюиты для оркестра народных инструментов отличаются простотой и доступностью музыкального языка. В оркестровой фактуре приоритетную роль играет ведущий мелодический голос, сопровождаемый достаточно прозрачной гармонической фактурой, обогащенной контрапунктическими линиями. В аккомпанементе используются типичные для фольклорных обработок фактурные формулы: бас-аккорд для пьес в характере *tempo giusto* и импровизационные гармонические

«разливы» для пьес типа *parlando rubato*. Практикуется и особый фактурный прием, построенный на сочетании двух предыдущих: изложение мелодии широкого дыхания в характере импровизационной дойны[1] на фоне остинатной «танцевальной» фактурной сетки.

Начало линии **камерно-оркестровых** сюит было положено Евгением Кокой, создавшим в начале 1950-х гг. «Детскую сюиту» для струнного оркестра, а в 1960-е годы в Сюите для камерного оркестра Георгия Няги впервые был использован смешанный состав. По своему музыкально-тематическому содержанию сюиты для камерного оркестра вписываются в общую картину оркестровых сюит, будучи построенными в большинстве случаев на народно-песенном и танцевальном материале. Примерами могут служить такие сочинения, как Четыре молдавских мелодии для струнного оркестра Аркадия Люксенбурга, «Сельская сюита» Константины Руснака, Шесть пьес для струнного оркестра Серафима Бузилэ и др. Вместе с тем, по сравнению с симфоническими сюитами, в камерно-оркестровых преобладают более прозрачные оркестровые краски, соответствующие в целом более интимной, лирической образности. Впрочем, и камерно-оркестровые сюиты не лишены внутренних контрастов, наблюдающихся в основном между лирико-эпической и жанровой образными сферами – в этом смысле показательны такие сочинения, как Три пьесы для камерного оркестра Георгия Няги, Сюита для камерного оркестра Виталия Верхолы, «Молдавские гобелены», «Рисуют дети» Владимира Сливинского, Импровизации «В четырех настроениях» для валторны и струнного оркестра Владимира Ротару, Четыре картины для струнного оркестра Бориса Дубоссарского, Сюита для струнного оркестра Мариана Стырчи.

Черты инструментального концерта в оркестровой сюите

Жанровый профиль оркестровых сюит порой обогащается за счет привнесения особенностей инструментального концерта, связанных с введением в исполнительский состав солирующих инструментов. Первым опытом в этом смысле стала написанная в 1950-е гг. Сюита-фантазия для скрипки и симфонического оркестра Думитру Георгицэ, обнаруживающая черты сольного концерта виртуозного типа. В 1970-е–1980-е годы появились Семь пьес для гобоя и струнного оркестра Виталия Верхолы, Импровизации «В четырех настроениях» для валторны с оркестром Владимира Ротару, Пять зарисовок для флейты, валторны, трубы, арфы и камерного оркестра Натальи Русу-Козулиной. В эти же годы в качестве солирующих стали включаться и народные инструменты: най, флуер, кавал, тарагот, цимбалы[2] и др. В этом смысле выделяются такие сочинения, как сюита «Молдавские гобелены» Владимира Сливинского с включением ная в контекст камерного оркестра, сюита из музыки оперы «Александру Лэпушняну» Георгия Мусти с масштабным соло кавала во второй части, Сюита-фантазия для ная и симфонического оркестра Иона Енаке, Две пьесы для ная, цимбал и камерного оркестра Дмитрия Киценко, Партита для ная и камерного оркестра Бориса Дубоссарского. В подобных случаях именно тембровое противопоставление традиционных инструментов классическому оркестровому составу становится основой проявления элементов концертности, придавая при этом сочинениям ощутимый национальный колорит.

Ярким примером введения народных солирующих инструментов в классический оркестровый состав является «Сельская сюита» для ная, кларнета, скрипки, цимбал и камерного оркестра Константина Руснака. В первой части произведения наиболее важная роль принадлежит наю, открывающему произведение темой в характере дойны и неоднократно

[1] Дойна – жанр молдавской и румынской вокальной и инструментальной необрядовой лирики. Дойна, – пишет В.Гилаш, –передает весь спектр внутренних человеческих чувств и отношений – тоску, любовь, ностальгию, удачу, отношения с окружающей средой и т.д. – в тончайших музыкально-поэтических образах» (2007, 104). Мелодии дойны отличаются импровизационностью и богатой орнаментикой.

[2] Най–многоствольная флейта (pan flute). Флуер – полупоперечная флейта, свирель. Кавал – продольная флейта, разновидность свирели. Тарагот – духовой инструмент с тростью и клапанами, близкий саксофону сопрано. Цимбалы–струнно-ударный инструмент: трапециевидный корпус с натянутыми струнами, на которыми играют бамбуковыми палочками.

выступающему с каденционными соло. На протяжении части в качестве солирующих также выделяются кларнет и цимбалы.

Во второй части к названным солирующим инструментам добавляется скрипка. Как и у большинства европейских народов, скрипка у молдаван и румын является народным инструментом. «Эмоционально-выразительные свойства скрипки оказались наиболее пригодны для передачи своеобразного языка и атмосферы молдавской народной музыки» – утверждает молдавский исследователь Б. Котляров (1973, 286). Скрипка приобрела особую популярность в среде народных музыкантов – лэутаров[3], искусство которых повлияло на всю историю национальной традиционной и профессиональной музыки. Именно в искусстве лэутаров выработалась особая исполнительская манера, отличающаяся как тембровым своеобразием, так и обилием мелизматики, которая «вносит свой вклад в обеспечение выразительности фольклорной музыки и воплощение глубокого содержания, заключенного в традиционных мелодиях» (Гриб В., 2021, 118).

В третьей части безраздельно царят цимбалы, которые периодически вступают в диалогическое взаимодействие с солирующим кларнетом, колоколами и колокольчиками. Следует отметить, что, помимо названных инструментов, заметное место в тембровой палитре «Сельской сюиты» занимает валторна – не будучи включенной автором в солирующую группу, она фактически примыкает к ней, как по частоте проведения сольных эпизодов, так и по национально характерной окрашенности звучания: тембр валторны ассоциируется здесь со звучанием бучума[4].

Говоря о тембровой выразительности этнических инструментов в рамках оркестровой сюиты, нельзя обойти вниманием прием их **имитации** средствами симфонического оркестра. В ряде случаев используется прямое имитирование, основанное на тембровом родстве (например, флейта – флуер, валторна – бучум). Многочисленные примеры прямой имитации содержатся в творчестве признанного знатока оркестра Павла Ривилиса, в партитурах которого имитируются звуки флуера, тарагота, бучума и других инструментов.

Помимо этого, как отмечает Л.Райляну, композиторы часто пользуются непрямой имитацией – приемом создания «искусственных условий звучания, вызывающих ассоциации с тембрами народных инструментов» (1982, 105). Исследователь называет такие приемы «тембровыми иллюзиями», указывая, в частности, на имитацию тембра цимбал во 2 части «Симфонических танцев» Павла Ривилиса, достигаемую звучанием арфы и тремоло струнных. Исследуя подобные явления в творчестве П.Ривилиса, С.Пысларь приходит к выводу, что они «решены посредством различной регистровой постановки инструментов (в пределах и за пределами их области выразительной игры), использования ненормативных сопоставлений различных регистров основных или видовых инструментов, а также способов реализации смешанных тембров, полученных путем различных соединений разнородных инструментов (включая аликвотные надстройки)» (2012, 52).

В ряде сюит композиторов Молдовы обнаруживаются черты **оркестрового концерта**. Это выражается в таких качествах оркестровой ткани, как высокая степень самостоятельности партий отдельных инструментов и оркестровых групп, их диалогическое противопоставление, создающее эффект состязательности и др. Черты оркестрового концерта проступают, например, в отдельных фрагментах партитуры сюиты «Пядь земли» Тудора Кирияка, в которой сопоставления солирующих групп и оркестра напоминают о перекличках *concertino* и *ripieni* в *concerto grosso*. Ведущими «солистами» здесь являются най и цимбалы: им поручены не только развернутые сольные высказывания на фоне оркестра (№ 2, № 8), но и протяженные каденции (№ 1 – най, № 5 – цимбалы). Монодия ная, с которой начинается произведение, выполняет функцию «тематического ядра музыкальной формы, конструктивной и семантической

---

[3] Лэутары – музыканты-дилетанты, для которых музыка являлась профессией. «На протяжении веков они являлись в Молдавии непременными участниками разных событий личной и общественной жизни человека, скрашивая своим искусством безрадостную долю трудового люда» (Котляров Б., 1989, 3).

[4] Бучум – деревянная труба басово-тенорового регистра, разновидность альпийского рога.

квинтэссенции всего произведения» (Поголша В., 1988, 46), и в этом смысле неоспорима приоритетная роль ная перед другими «солистами».

В отдельных эпизодах сюиты в роли солирующих выступают также тарагот (№ 3, № 4) и скрипка (последняя не обозначена автором в группе солистов, но в № 6 ей поручено сольное проведение основной темы). В определенной степени сольная функция придается также и другим инструментам – особенно ярко это проявляется в тех частях, где духовая группа оркестра трактуется как ансамбль солистов, выступающих с самостоятельными тематическими образованиями и микрокаденциями (соло гобоя в № 3).

Качествами оркестрового концерта обладает сюита «Симфонические картины» Иона Маковея, партитура которой отличается высоким уровнем полифоничности музыкальной ткани, значительной ролью сольных эпизодов, инструментальных диалогов и полилогов, плакатной броскостью контрастных чередований солирующих инструментов, оркестровых групп и *tutti*.

Своеобразным концертом для оркестра является «Молодежная сюита» для симфоджаза Олега Негруцы, в которой прослеживается оригинальная темброво-драматургическая идея. В каждой из первых трех частей отдается предпочтение определенной инструментальной группе оркестра: в первой части – струнным, в основном скрипкам, во второй (джазовом вальсе на 5/4) – секции саксофонов, в третьей (юмористическом скерцо) – тромбонам. Финальная же часть как бы подводит итог предшествующего оркестрового соревнования: сольные «высказывания» оркестровых групп чередуются здесь с *tutti*, а перед кодой помещен эпизод в исполнении ансамбля солистов – диксиленда, в чем проявляются особенности *concerto grosso*.

Важная роль, которую играет концертность в сюитных произведениях, представляется вполне естественной: свойственные концертности черты «состязания и согласия, противоборства и единения» (Тараканов М., 1987, 206) органично вписываются в образно-драматургическую концепцию сюитного жанра с его тяготением к образно-звуковой конкретике, проявлениям театральности и т.д. Не случайны поэтому тесные взаимодействия сюиты и концерта на протяжении истории этих жанров, от *concerto grosso* эпохи барокко до современных симбиозов на сюитной или концертной основе[5].

В музыке Молдовы переплетение жанровых черт сюиты и концерта имеет дополнительное обоснование, если учесть, что развитие сюиты здесь в значительной степени инспирировано традициями лэутарского ансамблевого музицирования, важнейшей чертой которого является «принцип концертности стиля» (Райляну Л., 1984, 14). В этом смысле примечателен тот факт, что Сюита для скрипки и фортепиано Павла Ривилиса, музыкальный язык которой обнаруживает ощутимое воздействие традиций лэутарского исполнительства, была позже переработана автором в Концерт для оркестра.

Заключение

За столетнюю историю своего развития молдавская оркестровая сюита прошла достаточно плодотворный путь: от осознания композиторами художественных возможностей жанра, первичного освоения оркестровых средств – до оформления в зрелый жанровый вид, обладающий рядом темброво-инструментальных разновидностей. На раннем этапе (1920-е–1940-е гг.) композиторы обращались к средствам симфонического оркестра, джаз-оркестра и оркестра народных инструментов, для которых сочинялись в основном сюиты обработочного типа на материале народно-песенного и танцевального материала. 1950-е–1960-е гг. стали временем освоения тембровой палитры струнного и смешанного камерного оркестров. Начиная с 1960-х гг. в области оркестровой сюиты наблюдаются индивидуализация авторских решений, интенсивные поиски в области претворения фольклорной лексики, обновление средств

[5] Примерами проникновения особенностей сюиты в концертный жанр в молдавской музыке могут служить такие сочинения, как Concerto rustico Валерия Полякова, Концерт для оркестра Георге Мусти. Один из современных примеров – оригинальный цикл Владимира Беляева *Концерт для композитора* (*Concert pentru un compozitor*), сочетающий в себе черты нескольких жанров, в том числе сюиты (Березовикова Т., Бурунова А., 2020).

музыкальной выразительности. Появились сюиты из музыки опер, балетов и кинопроизведений, проявился интерес к отражению в музыке оркестровых циклов разнообразной тематики, связанной с событиями исторической старины, с внутренними переживаниями человека, миром детства. На смену «цитатно-обработочному» методу претворения национального мелоса пришло стремление к постижению глубинных законов музыкальной организации, свойственной фольклорным образцам, к сочинению по фольклорным моделям. Этот процесс закрепился в 1970-е–1980-е гг., когда молдавская оркестровая сюита достигла максимального расцвета.

Тембровая составляющая оркестровых сюит обогащается за счет введения в состав симфонических и камерных составов традиционных молдавских инструментов – ная, кавала, тарагота, цимбал, что вносит свою лепту в оригинальность звучания сочинений. Воспринимающиеся более привычно в рамках оркестров народной музыки, традиционные инструменты являются ярким средством воплощения национального начала. С другой стороны, их использование в качестве солирующих придает ряду оркестровых сюит черты инструментального концерта, характеризующегося противопоставлениям сольных и туттийных эпизодов, диалогическими и полилогическими взаимодействиями компонентов полифонически индивидуализированной музыкальной ткани.

Начало XXI века не отличается особой интенсивностью композиторской деятельности в области сюиты, как и в целом в сфере академической музыки. Тем не менее, молдавская оркестровая сюита продолжает жить. То, какие формы она приобретет в дальнейшем, покажет время.

References

1. Axionov V. Symphonic music genres in Moldova (30-80s of the XX century). Chisinau: Bulat Art Glob, 1998. 152 p.
2. Ghilash V. Ethnic music: tradition and value. Chisinau: Grafema Libris, 2007. 296 p.
3. Kotlyarov B. Some features of the performing style of the Moldavian folk violin art. // Problems of musical folklore of the peoples of the USSR. Moscow: Muzyka, 1973, p. 285–299.
4. Kotlyarov B. Moldovan lautars and their art. Moscow: Soviet composer, 1989, 96 p.
5. Grib V. Aspects of the use of ornaments in the repertory of the fiddler-violinist Filip Todirașcu. // Study of arts and culturology: history, theory, practice nr.2 (39), 2021. Chisinau: AMTAP, 2021, p. 114–118.
6. Railyanu L. Tendencies of neo-folklorism in the Moldovan symphonic music of the 70s. // International connections between the art of the MSSR and the artistic cultures of the fraternal republics. Chisinau: Shtiintsa, 1984, p. 96–110.
7. Pîslari S. Featuring folk sound imitation of orchestra instruments in the Symphonic Dances by Pavel Rivilis. // Scientific yearbook: music, theater, visual arts. The art of music. 2012, nr.4 (17). Chisinau: Valinex, 2012, p. 44–52.
8. Pogolsha V. Symphonic Suite "A inch of land" of T. Kiriyak. // Musical creation in Soviet Moldova. Chisinau: Shtiintsa, 1988, p. 45–54.
9. Tarakanov M. Musical culture of the RUFSR. Moscow: Muzyka, 1987. 365 p.
10. Berezovicova T., Burunova A. Concerto for a composer by Vladimir Beleaev: particularities of composition, dramaturgy and genre. // Study of arts and culturology: history, theory, practice nr.2 (37), 2020. Chisinau: AMTAP, 2021, p. 57–63.
11. Railyanu L. Symphonic creation of Moldovan composers and its connection with folk instrumental traditions. Abstract of the dissertation of the candidate of art study. Moscow: 1984. 24 p.

Göndərilib: 06.09.2021 Qəbul edilib: 21.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/26-39

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU Ağcabədi filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
eli.eliyev.54@mail.ru
Orcid id: 0000-0001-8270-7242

NİZAMİ YARADICILIĞI XXI ƏSRİN AYNASINDA

Açar sözlər: *Nizami, şair, qıpçaq, Afaq, Hərum, Bərdə, xristian, Qafqaz, Alban, Albaniya, ərmən, Mərzənkuş, Mərzili*

Nizami creativity in the mirror of the XXI century
Summary

The naming of 2021 as the "Year of Nizami" is a manifestation of the high value given to our literature, language and culture by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Heydar oglu Aliyev. This article talks about the immortality of the world-famous great Azerbaijani philosopher and poet Nizami Ganjavi, the antiquity of the ethnic lineage of the Azerbaijani Turks and the formation of the Azerbaijani language on the basis of the ancient Turkic language. All this is substantiated by the example of Nizami's personality and creativity, and it is concluded that Nizami Ganjavi is an Azer Turk of Albanian descent who converted to Islam.

Nizami Ganjavi is a world-famous philosopher and poet. If he was not a Turk, he would not marry his Kipchak daughter Afag. Of course, they spoke Turkish at home. This Turkish language was Gargar-Kipchak dialect.

The Armenian province of Caucasian Albania, reflected in the works of Nizami Ganjavi, is not present-day Armenia. The Caucasus is a province of Albania and was inhabited by Albanians. If the Armenian name existed in the 12th century, Nizami, the mirror of his time, would have told the world about the Armenians and their characteristics.

Nizami considers himself a "stranger" to the philosophy of life. This is due to the fact that the people and environment that formed Nizami have just moved from fire-worship, idolatry and Christianity to Islamic thought. Therefore, Nizami was neither a Christian nor an Islamist like Islam. Therefore, standing at the crossroads of these two roads, he says that I - the double Nizami is a stranger, half the vinegar in the world, half the honey. I think he emphasized that he was as sour as vinegar because he left Christianity and that he tasted honey because he converted to Islam. Therefore, pre-Islamic beliefs and discoveries in the works of Nizami Ganjavi. Christianity, sayings and feelings about Jesus Christ are widespread. This is due to Nizami's commitment to his ethnic roots as a Christian Albanian.

Nizami Ganjavi leaned on Albanian literature and culture and presented pearls to the treasury of world culture.
Key words: *Nizami, poet, Kipchak, Afag, Harum, Barda, Christian, Caucasus, Albanian, Albanian, Armenian, Marzankush, Marzili*

Məsələnin qoyuluşu: Məqalədə Nizami Gəncəvi kimliyinin və yaradıcılığının indiyə qədər öyrənilməmiş məqamları araşdırılır.

İşin məqsədi: İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi kimliyini və yaradıcılığını yeni yanaşma müstəvisində araşdırmaqla XII əsrdən öncə Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan dilinin vərəsəsi haqqında təsəvvür yaratmaq.

Bu mövzunun aktuallığının əsas şərti Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bütün dövlərdə tükənməz bir məxəz olduğundan irəli gəlir. Məsələnin başqa bir tərəfində isə Prezidentimizin 2021-ci ili "Nizami ili" elan etməsi ilə bağlıdır ki, bu da ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə göstərilən diqqət və qayğının, verilən yüksək dəyərin təzahürüdür.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və milli dil xəzinəsinin xridarı İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi dünya şöhrətli filosof şairdir. Hadisələri öncədən görə bilən Nizami Gəncəvi bu mərtəbəyə yüksələcəyini dərk etmiş və özü haqqında aşağıdakı dahiyanə sözləri ipə-sapa nizamla elə düzmüşdür ki, milyon illər keçsə də, dəyərini itirmədən milli-mənəvi xəzinəmizin incisi kimi ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi zinətləndirəcəkdir. Azərbaycan xalqının dünya şöhrətli dahi oğlu İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizami Gəncəvi 880 il bundan əvvəl doğulub yaşasa da, sənəti, qüdrətli, ecazkar ilhamı ilə bəşər övladının ədəbi xəzinəsinə incilər bəxş etmiş və özünün belə bir qiymətə layiq olduğunu özü də dərk etmiş, əbədiyaşar olduğunu vurğulamışdır:

Nizamiyəm, xəyalə dönənin biriyəm mən,
Həyacanlı sözümlə əbədi diriyəm mən.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 52).

Nizami Gəncəvi Azərbaycanın Qarabağ vüqarlıi qucağında, zümrüd cilvəli, Göygöl yaraşıqlı dilbər guşəsi olan Gəncədə anadan olmuş, Gəncədə də vəfat etmişdir:

Dünyanı ayaqla yox, dolanmışam başımla,
Ayaqdəyməz yerlərə yol açmışam başımla.
Ağlın iti nəzəri seyrə daldı hər yanı,
Dolandı başdan-başa zirəkliklə dünyanı.

Nizami dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin örnəyidir. O, qeyd edir ki, mən sözümlə əbədiyyət fərşi toxumuşam. Doğrudan da, Nizami əbədiyyət üfüqlərində daim işıq saçan, sönməyən günəşdir. Onu dünyada şöhrətləndirən "Xəmsə"si olsa da, Nizami yaradıcılığını "Xəmsə" ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki onun ilk böyük əsəri "Sirlər xəzinəsi" poemasını yazdığı zaman artıq kamil bir divanı olduğu məlumdur. Onun divanından 6 qəsidəsi, 35 qəzəli, 31 rübaisi və bir neçə qitəsi oxuculara təqdim olunmuşdur. Nizaminin dahiliyi ondadır ki, 880 il bundan əvvəl dünyaya gəlib yazıb yaratmışsa da, onun yaradıcılığı təkcə keçmiş və bu gün üçün deyil, bütün gələcək zamanlar üçün də dəyərli və əhəmiyyətlidir. Onun əsərlərində müasir duyum, müasir təfəkkür tərzi aşkar görünür:

Dövrünə bax ki, alçalıb zülmdən, şərdən bəşər,
Azğınlığın əlindən qaçar bəşərdən bəşər.
İnsanda nə ləyaqət, nə mərdlik qalıb indi,
İnsandan insanlığı namərdlik alıb indi.

Nizami yaradıcılığı ona görə əlçatmaz zirvələr fəth etmiş, ona görə şöhrət qazanmışdır ki, o heç bir təsirə məruz qalmamış, özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir.

Nəzəriyyə o zaman özünü doğruldur ki, təcrübədə yoxlanılmış və müsbət nəticə əldə edilmiş olsun-----fikrini Nizami poetik dillə belə söyləmişdir:

Quru sözdən nə çıxar?! İşdən əməldən danış,
İşlər sözlə düzəlsə, hər iş də düz gələrdi,
Nizami hünəriylə göylərə yüksələrdi.

Nizaminin əsərləri insanlığın əxlaq nəzəriyyəsi, əqidə bayrağı, amal çırağı, müasir gənclik üçün tərbiyə məktəbidir.Odur ki, Nizamiyə mənəvi xəzinə, kamalın loğmanı, şölə saçn günəşdir - desək yanılmarıq:

Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət!
Zülmət pərdələyərmi nur ələyən günəşi?!

Nizami külliyatı bütövlükdə nəsihət, ustad kəlamı, müdrik fikirlər okeanıdır. Həyatın fəlsəfi qanunauyğunluqlarını, yerin kürə şəklində olduğunu, kainatın sonsuzluğunu, məkan və zamanın hüdudsuzluğunu Nizami hələ XII əsrdə söyləmişdir:

Sirlər dünyasıdır əzəl gündən bu dünya,
Sonsuz səhradır, mülki əbədidir bu səhra.
Əvvəlini arasan-----əzəlsiz bil sən onu,
Axırını sorsalar------sonsuzluqdadır sonu.

Nizami Gəncəvi fəlsəfə, astronomiya, hüquq, təbabət, dilçilik, etnoqrafiya kimi elm sahələrinə yaxından bələd olmuş və əsərlərində müxtəlif elm sahələrindən qidalanaraq öz şəxsi yaradıcılıq istedadı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə incilər bəxş etmişdir:

Sənətin hər sehrinə yenə də əl atmışam,
Yeni qəlibdən çıxan bir heykəl yaratmışam.

Qafqaz albanları Azər Türkünün etnik soyudur. Ona görə də Türksoylu olan Nizami Gəncəvinin də milli mənsubiyyətinin kökündə Qafqaz albanlarının Türk qanadı durur. Təbii ki, onun dilinin də kökündə qıpçaq-qarqar dili dayanır. Bu baxımdan Azərbaycan türkünün etnik tarixi e.ə. III və I minilliklərə dirsəklənir. Eradan əvvəlki minilliklərdə bu yerlərin sahibinin türkmənşəli etnosların olması konsepsiyasının müəllifi Qiyasəddin Qeybullayev sübut etmişdir ki, e.ə. burada yerli, avtoxton türkmənşəli etnoslar – Manna, Maday, Kas, Alban, Kaspi və b. yaşamışlar. "Albaniyanın türk tayfalarının kimmerlər və saklarla qaynayıb-qarışması nəticəsində alban xalqı yaranmışdır. Bu xalqın V-VII əsrlərdə yazısı və dili də türkcə idi. XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları nə cənubda, nə də şimalda heç kimi türkləşdirməmişdir. Azərbaycan dili gətirilmə dil deyil, kökləri ilə qabaqkı minilliklərə gedən dildir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanın hər iki hissəsində türklərin sayını artırmış və Azərbaycan dilində türk dillərinin oğuz qrupuna aid dillər üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri çoxaltmışlar."(Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 40).

Albanlarda olan şəxs adları (Aran, Ərbak, Zaban, Parnak, Əmbak, Ərnək, Əncak, Bazuk, Kornak, Kozis, Zober, Urnayr, Asay, Sato, Manas, Aratan, Xurs, Mate, Urbat, Xosken, Qonaq, Kazan, Bağır, Bakur, Manuşik, Baxan, Davtaq, Abas, Satinik, Taquhi, Əsən Cəlal, Aq-Buqa, Tursun, Hamam, Alp-Kuş, Altuntaş, Tuk-Teqin, Başar və s.), türkmənşəli toponimlərin (Alazan, Kür, Keravn, Talqe, Tosaren, Balasakan, Artsak, Arkuqet, Balk, Qoş, Dasoran, Dut, Kava, Kost, Taşton, Urdu, Qaç, Alason, Qaq çölü. Tapat, Çula, Barmak, Sanar, Beyləqan, Çapar və s.) və türkmənşəli tayfaların (alban, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmər, lbin (lpin), maskut, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, satak, uti, şarvan, şamak, şirak, her və s.) adlarının məna anlamı və yaşantıları birmənalı şəkildə sübut edir ki, Qafqaz Albanları Azərbaycan türkünün etnik soyudur. Yuxarıda sadalanan şəxs adları, türkmənşəli tayfaların adları Qiyasəddin Qeybullayevin "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən" kitabında şərh edilmişdir. Odur ki, onların məna anlamı, haqqında məlumat verməd im.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü izahatlardan göründüyü kimi e.ə. I minilliyə — manna, maday, kas və alban dillərinə gedib çıxır. "Dilimizin birinci layının kökləri isə daha qədimlərə — eramızdan əvvəlki minilliklərdə Ön Asiya və Azərbaycan ərazisində yaşamış Şumer, Lulube, Kuti, Kas və b. etnoslarla bağlıdır." (Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 299). Onu da qeyd edək ki, leksik paralellər apardıqda görürük ki, ən qədim minilliklərdə dilimizin təşəkkülünün bünövrəsində qədim türk dili durur. Çünki Şumerlərin də soyunda qədim türk tayfalarının rolu danılmazdı. Şumer dili də, Alban dili də aqülyunativ (iltisaqi) dillər qrupuna daxildir və ahəng qanununa tabedir.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü məsələsində yeni konsepsiya ilə çıxış edən Qiyasəddin Qeybullayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan türk dilinin başqa sələfi Atropatena və Alban ümumxalq danışıq dilləridir, "Mannada və Midiyada tayfa ittifaqları xalqa çevrilmədiyinə görə ümumxalq danışıq dili də yarana bilməzdi. Ona görə təxminən eyni tarixi mərhələ çərçivəsində yaranmış bu

dillər Azərbaycan dilinin bünövrəsini təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının çar Vaçaqanın (V əsr) bütün əyalətlərə fərmanlar göndərməsi haqqında məlumatından (I kitab, 20-ci fəsil) aydın olur ki, Albaniyada ümumxalq danışıq dili vardır. Alban dili həm də V-VIII əsrlərdə yazılı dil idi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, "Bibliya" alban dilinə tərcümə olunmuşdu. Bu onu göstərir ki, alban dili "Bibliya" kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bilirik ki, ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsilə alban etnosu dini mənsubiyyətcə parçalanmış, VIII əsrin əvvəlində xilafətin köməyi ilə erməni kilsəsi alban kilsəsini özünə tabe etmişdir. Bu alban yazısının məhvinə səbəb olduğu kimi, ümumalban danışıq dilinə də zərbə vurmuşdu. Əslində ümumxalq Alban danışıq və yazılı dilinin tarixi bununla bitir və VIII əsrdən sonra Albaniya və Atropatenada türk tayfalarının, albanların müsəlman hissəsi və atropatenlilərlə konsolidasiyası yeni etnosun – Azərbaycan etnosunun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Böyük Nizami və Xəqani məhz Albaniya ərazisində əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsi və formalaşmış dili əhatə edən özül üzərində yüksəlmişdi. Nizami etnik mənsubiyyətcə türk idi və onun ana dili də albanların türk dili idi. Məlumdur ki, Nizami qıpçaq qızı ilə evlənmişdi. Yəqin ki, həmin qız nə ərəb, nə də farsca bilmirdi. Nizami türk deyildisə (XI-XII əsrlərə qədər Alban əhalisinin Qafqaz mənşəli olmasını söyləyən tarixçilərimizin ardınca getsək) türk qızı ilə necə ailə qura bilərdi?!...

Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" əsərində eşqi yolunda özünü şəhid edən Şirinin ölüm səhnəsini təsvir etdikdə öz həyat yoldaşı Afaqı Şirinə bənzədir və Afaqın cavan ölməsini qeyd etməklə bərabər onun dərbənd şahından töhvə verildiyini, Türklərtək dəfn olunduğunu, albanlar sayağı Nizami yurdunu tarac etdiyini, yəni dəfn olunanda ailəyə məxsus nə varsa hamısı dəfn olunan ölü ilə birlikdə dəfn olunmalı idi. Ona görə də Nizami "Türklərtək eylədi yurdumu tarac" - söyləyir. Həmçinin burada Nizami oğlunun Tanrıdan qorunmasını diləyir: "Saxla Türkzadəmi, sən ey Yaradan!" - deyir. Sitat aşağıdakı kimidir:

Qıbçaq bütüm təki ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü.
O, Dərbənd şahının bir töhvəsiydi,
Saf, ağıllı, gözəl gül qönçəsiydi...
Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək eylədi yurdumu tarac.
O, Türküm getdisə bir gün çadırdan,
Saxla Türkzadəmi, sən ey Yaradan! (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 195-196).

Bir daha aydın olur ki, Nizami Türkdür, onun dili də Azərbaycan Türk dilidir.

"Oğuzların XI-XII əsrlərdə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması istiqamətində davam edən prosesin yeni mərhələsi başlanır." (Qiyasəddin Qeybullayyev, 1999: s. 235.)

Qafqaz Albaniyası Azərbaycan türk dövləti olmuşdur. Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlərə dair çoxminillik etnik tarixi onun etnogenezi ilə bağlı e. ə. VIII əsrdən etibarən qədim türk, şumer, alban xətti ilə sıralanaraq müasir duruma gəlib çatmışdır. "Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin ən qədim və ən zəngin hissəsidir; çünki qədim türklərin ilk dövlət qurumları məhz Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Türk etnoslarının qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday(e.ə. VIII-VI əsrlər), Sak çarlığı(e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena(e.ə. IV-eranın VII əsrləri).... və b. çoxlu dövlət qurumları vardır."(Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 239.) Bu isə imkan verir deyək ki, Azərbaycanın mədəniyyəti, incəsənəti və dilinin kökləri e.ə. I minilliyə gedib çıxır. Deməli, xalqımızın dili, mədəniyyəti və incəsənətinin tarixi vərəsəsi qədim türklər, şumer və albanlardır. Bu vərəsəlik aktını tarixi sənəd kimi təsdikləyən dil faktlarıdır. Dil böyük bir xəzinədir. Bu xəzinənin dəyəri millətin varlığı ilə ölçülməlidir. Toponimlər isə dil xəzinəsinin açarı, dünyanın ünvanıdır. Bu ünvan tarixin daş yaddaşını bütün zamanlarda yaşadır, tarixi həqiqətləri saxtalıqlardan qoruyur. Əgər xalqımızın milli dili, Azərbaycan dili olmasaydı, ərəb, fars, rus, erməni və gürcülər bizi yer üzündən silib,

özününküləşdirib yox etmişdir. Necə ki, Qafqaz Albaniyasını yox edib özününküləşdirdikləri kimi. Bu barədə Ziya Bünyadov yazmışdır: "Erməni katalikosluğu və nahararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "Xaç bayrağı" ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi Qarabağ (Arsax) xalqlarını yox edirdi."(Moisey Kalankatuklu, 1993: s. 11). Bu gün isə həmin yoxetmənin davamı kimi fars, rus, erməni və gürcü müəyyən siyasi çalarlarla iyrənc niyyətlərindən əl çəkməmiş, məqam düşdükdə torpaqlarımızı, adət-ənənələrimizi, milli yeməklərimizi, musiqimizi, toponimlərimizi öz adlarına çıxaraq saxta tarix yaratmaqda həyasızcasına davam edirlər. Atalar gözəl demişdir: "Qətranı qaynatsan olarmı şəkər?! Cinsi naqis olan, cinsinə çəkər."

Milli etnomənəviyyatımızın ən qiymətli dürlü incisi türk mənşəli toponimlərdir. Azərbaycanda yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyətinin türk olması, Albaniyanın onomastik leksikasının dil mənsubiyyətinin qədim türk dilinə aid olması birmənalı şəkildə sübut edir ki, ulu əcdadlarımızın etnik kökü və dili yerli türkmənşəli tayfalardan qaynaqlanmışdır. Odur ki, Nizami Gəncəvi də Alban mənşəli, Türksoyludur. Onun dili də qarqar-qıpçaq dilidir ki, bu da Azərbaycan dilinin vərəsəsidir. Belə olmasaydı o, Qıpçaq qızı Afaqla ailə həyatı qurmazdı, onu qaravaş kimi saxlardı. Nizami bütün yaradıcılığı boyu Türkə və Türkçülük ideologiyasına sadiq qalmış və yeri gəldikcə öz münasibətini bildirmişdir:

Bir zamanlar türklərin çox yüksəkdi dövləti,
Bəyənildi hər yanda ölkəsi, ədaləti. (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 59).

Nə Şumer dilində, nə də Alban dilində j, r hərfləri ilə başlayan söz yoxdur. Müasir dilimizdə də belə sözlər alınma sözlərdir. Alban yəni qarqar — qıpçaq dilinin fonetik və leksik xüsusiyyətləri barədə "Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı" kitabında Bəxtiyar Tuncay Albandilli əlyazmalara istinad edərək Alban dilinin spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: "Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. Onlardan 4-ü qalın (a, ı, o, u), 5-i isə incədir. (e, ə, i, ö, ü).

Azərbaycan türkcəsində samit səslərin sayı 24-dürsə, alban (qıpçaq-qarqar) türkcəsində bu rəqəm bizdə olmayan, fəqət Şamxor-Tovuz şivəsində hələ də işlənməkdə olan "nq" qarışıq səsi hesabına 25-dir. Buna alınma sözlərdə işlənən və rus dilindəki "ц" hərfinin ifadə etdiyi səslə eynilik təşkil edən səsi də əlavə etmək olar. Bu səslə birlikdə samitlərin ümumi sayı 26 edir.

Alban dilindəki samit səslər bunlardır:

b, c, ц, d, f, g, ğ, q, h, x, j, k, k`, l, m, n, nq, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Məlumat üçün bildirək ki, bütün türk ləhcə və şivələrinə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinə xas olan ahəng qanunu Alban dilinə də xasdır." (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 260.)

Alban dilində olan sadə və düzəltmə isimlər, ismin qrammatik kateqoriyaları, sifətin mənaca növləri, sifətin quruluşca növləri, sifətin dərəcələri, say və onun məna növləri, əvəzlik, zərf, fel və ona məxsus məna qrupları, sadə, düzəltmə, mürəkkəb fellər, felin qrammatik kateqoriyaları, qoşma, bağlayıcı və ədatlar da müasir Azərbaycan türkcəsi ilə müştəreklik təşkil edir. Alban dili də iltisaqi (aqlyunativ) dillər qrupuna daxildir.

Həmçinin Bəxtiyar Tuncayın "Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı" kitabında "Alban dilinin qısa lüğəti" (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 280-339) başlığı altında verilmiş Albanca-Azərbaycanca lüğətdə 1926 söz verilmişdir. Bu sözlər hamısı Alban dilində nə mənanı verirsə, müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilində də eyni mənanı verir. Bu isə qısa bir lüğətdir. Məncə, Qarqar-qıpçaq və Azərbaycanca geniş şəkildə lüğətlərimiz bundan sonra işlənib hazırlanacaq və Alban dili Azərbaycan dilinin vərəsəsi olduğu bir daha bəyan olunacaqdır. Bu yolda araşdırıcı-tədqiqatçılarımıza uğurlar diləyirəm.

Yuxarıda verilmiş şərhlər onu təsdiq edir ki, Nizami Gəncəvinin soykökü, Alban nəsilli, Türk əsillidir, dili də Türk dilidir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Qafqaz Albaniyasının Ərmən tayfası və Ərrmən vilayəti haqqında bilgilər də müasir yanaşma müstəvisində çox önəmlidir. Bu ona dəlalət edir ki, Nizami

yaradıcılığı elmi-tarixi məxəz kimi də əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın daşlaşmış tarixi yaddaş muzeyinin şah əsərlərini yaratmış, XII əsrin aynası olan dahi Nizami Gəncəvi ensiklopedik biliyə malik, bir çox sənət sahələrinin bilicisi, mütəfəkkir şair, alim kimi də dünya ziyalılarının diqqət mərkəzində olmuş və bütün dövrlərdə öz yüksək dəyərini almışdır. Əlişir Nəvainin aşağıdakı kəlamları əsrlərin daş yaddaşına hoparaq bu gün dillər əzbəri olmuşdur: "Nizami söz incisi mədəninin xəzinədarıdır. Nizami "Xəmsə"si öz məzmun və mənasına görə o qədər əzəmətli və ağırdır ki, onu ölçmək üçün göylər qədər, Yer kürəsi kimi iri daş lazımdır."

Nizami Gəncəvi dövrünün mənbələrindən yararlanaraq əbədiyaşar dəyərli əsərlər yaratmışdır:

Sözümlə əbədiyyət fərşi toxumuşam mən,
Gözümlə ürəkləri, ərşi oxumuşam mən.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 66.)

Nizami Gəncəvi dövrünün aynası olmuşdur. O, bunu özü də etiraf etmişdir:

Amansızam, mən hər şeyi əks edirəm ayna kimi...(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 125.) Dövrünün aynası olan Nizami Gəncəvi əsərlərində erməni və Ermənistan anlayışı, məfhumu yoxdur.Əgər XII əsrdə belə bir tayfa anlayışı olsaydı Nizami heç olmazsa onun adını çəkərdi. Nizami yaradıcılığında adı çəkilən ərmən tayfası Alban tayfasıdır və yaşadığı ərazi də Ərmən torpağı adlanır ki, bu da Qafqaz Albaniyasının bir vilayətidir. Açıq aydın qeyd olunur ki, Albaniyanın dağlıq ərazisi Ərmən adlanır və orada Alban tayfası olan Ərmənlər yaşayır ki, bunlar da bu ittifaqdandır deməklə, yəni bizdəndir, yəni Albaniya ittifaqındandır. Axı Albaniya 26 tayfa ittifaqına malik olmuşlar**. "Bərşad Ərməndən bu ittifaqdan"dır. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 321.)**

"Xosrov və Şirin" əsərində belə bir başlıq var: "Xosrovun Bəhramdan qaçıb Ərmənə getməsi".

Zəmanə Xosrova olmadı pənah,
Bəhram qarşısında məğlub oldu şah.
Müxtəlif şətrəncdə qanlı zəmanə,
"Şah" dedi Xosrova, vermədi xanə.
Yüz hiyləylə qaçıb o yan-bu yana
Yetirdi özünü Azərbaycana.
Sızlayan könlündə Şirinin dərdi,
Birbaş "Muğan" deyib atı döndərdi. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 115.)

Buradan aydın olur ki, Ərmən dedikdə Azərbaycan, Muğan nəzərdə tutulur. Həmçinin bütün varlığı ilə türk olan Nizami erməniyə igid deyib onu tərifləməz. Ərmən türk oğlu türk olduğu üçün Nizami onu belə vəsv edir:

Ərməndən acıqlı igid bir cavan,
Vurub öldürməkdə cəsur pəhləvan.
Adı Şərvə, özü döyüşdə kamil,
Nə aslan tay idi ona, nə də fil. (Nizami Gəncəvi. 2004: s. 332.)

"Xosrov və Şirin" əsərində Alban ölkəsinin qış yatağı Arran, yaylaq yeri isə dağlar diyarı Ərmən olduğu qeyd olunur:

Dərbənd dənizinin bir sahmanında
Bir gözəl ölkə var dağlar yanında.
Şahzadə qadınlar orda hökmran,
Yayılmış qoşunu İsfahanacan.
Arrandan başlamış Ərmənə qədər,
Onun fərmanına boyun əyirlər
Səmira adlanır o göyçək qadın
Böyükdür mənası bu gözəl adın.
Surətdə kişidən heç geri durmur,
Böyük olduğundan Məhin Banudur.
Gün keçib gələndə yeni bir fəsil
O qurur özünə təzə bir mənzil.
Gül fəsli yamyaşıl Muğan−yatağı,

Yay zamanı yeri Ərmən torpağı.
Bərdənin havası çox mötədildir,
Hər il qış zamanı o bura gəlir.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 64.)

Bir daha aydın olur ki, Arrana və Ərmənə hakim olan Alban hökmdarı Məhin Banunun yaylaq yeri Ərmən torpağıdır və Ərmən torpağı Qafqaz Albaniyasının bir vilayətidir. Odur ki, bu vilayət əhli bir zamanlar atəşpərəst olmuşlar. Nizami "İsgəndərnamə" əsərində bu barədə belə qeyd etmişdir:

Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi: "Hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman
Ərmənə nədən süst baxdı hökmran?
Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə,
Nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə?
Ərməndə atəşə ibadət edər,
Başqa padişaha itaət edər.
Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var
Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar.
Adı Dəvalidir, hər bağrı yarır,
Aslan dərisindən yosun qoparır.
Ərməndə yaşayan bütün igidlər,
Yalnız bu padşaha boynunu əyər.
Hər kəs badə içər onun adına,
Yaxın ölkələrdən bac gəlir ona.
Ordunla bu səmtə hücum etməsən
Ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən". (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 119.)

Sitatdan bəlli olur ki, Azərbaycana məxsus Ərmən Dəvaliyə boyun əydiyi, ona tabe olduğu üçün Azərbaycan hökmdarı elçi göndərib ölkələr fəth edən İsgəndərdən kömək diləyir və əgər bizə kömək etməsən, "Ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən"—söyləyir.

"VIII əsrin başlanğıcında Albaniya ərəblər tərəfindən Arran (ər-Ran, Aran) adlanmağa başladığı dövrdə "Ərminiyə" adlı yeni ərəb inzibatı adı meydana gəldi. Bu adla tanınan əraziyə Ermənistan, Albaniya və İberiya torpaqları daxil idi. Yeni ərəb inzibati termininin adı çəkilən ölkələrə şamil edilməsi Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) islahatları(536) nəticəsində yaranmış bizans Ermənistanı inzibzti vahidinin adı ilə bağlı olmuşdur. Həmin inzibati islahata əsasən Ərminiyə adlanan ərazi bilavasitə Bizans ərazisində (Müasir Türkiyə ərazisində) - Qara və Aralıq dənizləri arasında idi və 4 sahəyə bölünürdü. "Ərəb Ərməniyəsi" inzibati adının yaranmasına başqa obyektiv səbəblər də təsir etmişdir; belə ki, ərəblər Azərbaycana qədəm basmamış (639-640-cı illərdə) Mesopotamiyada yürüş zamanı Bizansın tabeliyində olan "Ərməniyyə" adlanan əraziləri ələ keçirmiş, digər tərəfdən ərəb işğal zonasını idarə edən canişinliyin qərargahı həmin dövrdə ermənilərin baş şəhəri olmuş Dəbildə-Dvində yerləşirdi. Təbii ki, özlərindən əvvəlki Bizans inzibati-idarə sisteminə varis durmuş ərəblər, başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da köhnə dövrə dair "Ərminiyə" adını saxlamışlar. Ərəblər sonralar işğal etdikləri yeni həmhüdud əraziləri də tabeliklərində olan əraziyə birləşdirmişlər. Dvin tərəfdən Albaniya və Gürcüstan ərazilərinə daxil olan ərəblər Qafqazda tutduqları başqa torpaqları azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və başqalarının yaşadığı əraziləri də əvvəlki işğal zonasına qatmış və bu yerlərin hamısını, idarəetməni asanlaşdırmaq məqsədilə, əllərində olan Ərminiyə vilayətinin adı ilə adlandırmış və onun idarəsini Dvindəki canişinə həvalə etmişlər. "Ərminiyə" inzibati adının sonralar nisbətən daha Şərq ərazilərə şamil olunmasında isə ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı dini-ideoloji mübarizə aparan erməni din xadimlərinin rolu da müəyyən mövqe tutmuşdur. Eyni zamanda Xilafətin qərəzli siyasəti nəticəsində alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və

Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin erməni katalikosunun əlində cəmlənməsi, Albaniyanın özünün isə bir dövlət kimi süqutu həmin prosesin inkişafına təkan verdi. Erməni din xadimləri, kahinləri yeni-yeni ərazilərə sahib durmaq niyyəti ilə əvvəllər bilavasitə Bizans ərazisində mövcud olmuş Ərminiyələrin tədricən Cənubi Qafqazdakı ərazilərə şamil edilməsində əllərindən gələni etdilər. Odur ki, Bizans ərazisindəki 4 Ərminiyə ilə ərəblər dövründəki 4 Ərminiyə bir-biirindən fərqlənirlər; başqa sözlə ərəb müəlliflərinin şərh etdikləri 4 Ərminiyə I Yustian dövrünün 4 Ərmiyəsi ilə uyğun gəlmir.

"Ərminiyə" termini ilk vaxtlarda ərəblər tərəfindən şərtsiz qəbul olunmuşdur. "Ərminiyə" istilahı altında böyük bir ərazi nəzərdə tutulurdu və İbn Xordaldbeh, Əl-Bəlazuri, Əl-Yaqubi, İbn Əl-Fəqih və s. ərəb müəlliflərinin əsərlərində əks olunduğu kimi, 4 yerə bölünürdü:

I Ərminiyə Qafqaz Albaniyasının, ərəb istilahı ilə, Aran ərazisini əhatə edirdi.

II Ərminiyə ərəb tarixçilərinin yazdığına görə, əsasən gürcülərin, ləzgilərin və başqa dağlıların məskunlaşdıqları əraziləri əhatə edirdi.

III Ərminiyə Arazın aşağı axarının sağ sahillərini, Göycə gölünün qərbi ilə Van gölünün şərqini və şimali-şərqindəki əraziləri əhatə edirdi.

IV Ərminiyə III Ərminiyədən daha qərbdə Xilat tərəfdə olan ərazilərdə mövcud olmuşdur. Göründüyü kimi, Xilafətin Cənubi-Qafqazdakı I və II Ərminiyə inzibati bölgüləri şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzərə kimi olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını birləşdirirdi. Artıq IX əsrin sonlarından başlayaraq ərəb tarixçiləri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı vilayətlərini dəqiq sərhədləndirməyə və adlandırmağa başladılar və "Ərməniyə" termini də aradan çıxdı. Bunun əsas səbəbi bizans ilə müharibələrə başı qarışmış Xilafətin Qafqazdakı hadisələrə lazımi diqqət yetirə bilməməsi idi. Sonralar Azərbaycan Arran və Ermənistan formal olaraq vahid Qafqaz canişinliyi – vilayəti tərkibində birləşdirildi və xəlifənin valisinin idarəsinə verildi. Xilafətin zəifləməsi nəticəsində isə I və II Ərməniyə bölgələrinin tərkibindəki Şimali Azərbaycan torpaqlarının bir qismi mənşəcə ərəb olan məzyədilərin əlinə keçdi və onlar 861-ci ildə Şirvanşahlar dövlətini təsis etdilər. Lakin, "Ərməniyə" termini sonralar işlədilməsə də, ilk ərəb müəlliflərinin öz əsərlərində bu termini işlətmələri müasir ermənilərin yersiz torpaq iddiaları irəli sürmələrinə vasitə oldu." (Vaqif Piriyev, 2006: s. 44-45.)

Buradan da bir daha aydın olur ki, Ərmən Alban vilayətidir və Azərbaycana məxsusdur. Əgər XII əsrdə Nizami dövründə "erməni" adı mövcud olsaydı, hökmən Nizami kimi inci seçib dürr axtaran bir sərrafın qələmindən yayınmazdı, ümumiyyətlə, "erməni" etnosu olmamışdır. Bu başımıza bəlalar açan qondarma bir siyasi gedişin oyunudur. Bu oyunu başımıza açan ruslardır ki, 800 il bunddan öncə dahi Nizami Gəncəvi onlara məxsus nə söyləmişsə, bu gün onun nəticələri göz önündədir. Nizami yazmışdır:

Şox keçməz ki, ruslar keçər hər yana,
Rumu, həm Ərməni qoyar virana.
Elə ki, keçirər ələ xəzinə,
Durmayıb tələsik qaçarlar yenə.
Şəhərlər alaraq, talar hər yanı,
Bəlkə də tutarlar bütün dünyanı.
Onlarda aslanla qurd ürəyi var,
Qana mərd, süfrəyə aciz olurlar.
Ruslardan adamlıq gözlənməz bir an,
Yalnız surətindən görünər insan.
Eşşəyin cəvahir olsa da yükü
Yenə də eşşəkdir, parıldar tükü.
Madam ki, yol tapmış bunlar xəzinəyə,
Ziyanlıq verəcək bir çox ölkəyə.
Zülümlə açacaq yeni qol-qanad,
Karvanlar soyacaq, sönəcək həyat.

Ölkəyə dərindən ziyan vuracaq,
Ruma, Xorasana əl uzadacaq. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 311.)

Nizami Gəncəvinin peyğəmbər kimi uzaqgörənliyi XIX yüzilliyin başlanğıcından açıq-aydın özünü göstərdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz hökmranlığını möhkəmlətmək və işğal etdiyi ərazilərdə manqurtlaşdırma siyasəti yeritmək, münaqişə ocaqları yaratmaq kimi perspektiv planlar qarşıya qoymuş və bu planları uğurla yerinə yetirmişdir. Belə bir "parçala hökm et" siyasətini erməni siyasəti adlandırıram. Ümumiyyətlə, Azərbaycan türk millətinə, dövlətçiliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı çevrilmiş hər bir ideya və idealogiyanı erməni siyasəti kimi dərk edirəm. Bu erməni siyasətinin məqsədi hansı yolla olursa olsun Azərbaycan türk millətini yox etmək, Azərbaycan torpaqlarını özününküləşdirmək üçün müxtəlif üsullara, variantlara əl atmaqla Azərbaycanı xəritədən silməkdir.

Rus şovinizmilə erməni məkri 200 ildir ki, Azərbaycan türk millətini məhv etmək siyasəti ilə bir çox işlər görmüş, dədə-baba torpaqlarımızda özlərinə vətən yaratmış, əcdadlarımız olan Albanların ər və h-ay tayfalarının adı altında gizlənən erməni-haylar Alban torpaqlarına sahib çıxmışlar.

Bu yoxetmə bu gün sözün həqiqi mənasında tam başa çatmışdır. Azərbaycanın dədə-baba torpağı olan İrəvan xanlığında erməni-haylar hay salıb, qıy vururlar.

"Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, ermənilər müxtəlif vaxtlarda gah Əhəməni fars imperiyasının, gah Makedoniyalı İsgəndərin, gah Azərbaycan-Atropatenanın, gah da türklərin hakimiyyəti altında olmüşlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər hansı dövlətin ərazisində yaşayırdısa, o dövlətin tarixini özününkü kimi qələmə verməyə, ona şərik çıxmağa başlayırdılar. Mənbələrin birində qeyd edilir ki, beləliklə,"süni şəkildə yazılan və təbliğ olunan"erməni xalqının tarixi" həqiqətdə ayrı-ayrı erməni olmayan etnik feodalların tarixidir".("AME" 2007: s.,25).

"Antik dövrün mənbələrinə görə qaraçı və səfalət həyatı sürən, kürəklərinə əbədi damğa vurulmuş "bragi"lər (Herodot)------adsız tayfalar - "səllimə itləri" (gələcək ərməni-haylar) Balkan yarımadasında Friqiya adlı kiçik bir ölkənin ərazisində, kaloniyada yaşayırdılar. Friqiya dövləti dağıldıqdan sonra, onlar m.ğ. VII yüzillikdə friqlərin ardınca Malatya bölgəsinə, Assur və Urartu dövlət qurumları süquta uğradıqda isə təxminən m.ö. VI yüzillikdə, Diyarbəkirdən xeyli yuxarıda, prototürklərin nəsil davamçıları yaşayan Subar bəyliyinə məxsus Arme və Van gölü arası bölgəyə köç etmişlər. O dövrdə Arme (Arman, Ərmən - ər mənəm) bölgəsi saqa-qamər türk boylarının ortasında yerləşirdi. Adsız "bragi" tayfaları köç etdikləri bu yerləri özləri üçün ikinci "ata" yurdu saydılar. Bir neçə yüzillik ərzində "bragi"lərin Van gölü yaxınlığında yaşayan hurri-urartularla qarışığından yeni bir toplum - haylar yarandı. Bu elmi cəhətdən əsaslandırılmış fikir Q.A. Melikaşviliyə məxsusdur. O, yazır: "Qədim yerli əhalinin dili ilə qarışan ərməni (hay) dili qalib çıxdı.... Sonralar ərməni tayfaları qədim Urartı rayonlarına yayıldı... bunların da bir hissəsi ermənilərə qarışdı...".

Məlumdur ki, miladdan öncə indiki Anadolunun batısında-Van gölü ətrafında kiçik bir əyalət Arman (Ərman, Ərmən) adlanırdı. Onun aborigen əhalisi türksoylu tayfalardan ibarət idi. Balkan yarımadasındakı friqiya tayfalarının əhatəsində yaşayan "bragi"lər buraya köç edib, məskunlaşmış və bu ölkənin adı ilə kənar qonşular tərəfindən ərmən (sonrakı çağlarda ərmən-i) adlandırılmışlar. Gəlmə tayfalar törəyib artdıqca aborigen əhalinin bir hissəsi onların təhqiramiz, qəddar rəftarına, davranışına dözməyərək doğu ölkələrinə axın etmiş, yerdə qalanlar cadəcə olaraq zaman-zaman assimilyasiyaya məruz qalıb, "ərimişlər". Gəlmə "ərmənilər"-"bragi"lər isə sonrakı yüzilliklərdə yerli-köklü ərmanların (ərmənlərin) torpaqlarına sahib durduqları kimi, "onların tarixini, mədəniyyətini də mənimsəmişlər" (F.Ağasıoğlu)......"(Aydın Qarabağlı, 2015: s. 264-265).

Bəxtiyar Tuncay və millət vəkili, tarix elmlər doktoru Fəzail ağamalının xidmətləri sayəsində 2010-cu ildə işıq üzü görmüş" Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı" kitabı bütün Türk dünyası üçün bir müjdədir. Çünki bu kitab faktlara əsaslanır və bu günə qədər dünyanın gözünə kül üfürən hayların "Erməni qıpçaqçası" adlandırdıqları yazıların və ədəbiyyatın albanlara məxsus olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir:

"...erməni və alban əlifbaları eyni mənşəli olsalar da, Yazılış xətt və üslubuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hərflər eyni olsa da, xəttlər fərqlidir. Ermənilər "bolorqir" və "notrqir" adlandırdıqları bu iki xətti erməni yazısının iki fərqli xətti kimi təqdim edirlər. Gerçək isə budur ki, "bolorqir" ermənilərə , "notrqir" isə albanlara məxsusdur. Yəni əldə olan bütün alban mətnləri məhz "notrqir"lə yazılmışdır. Albanlar hətta erməni dilində yazanda da öz xəttlərindən(əlifbalarından) istifadə etmişlər. Odur ki, "notrqir"lə yazılmış bütün mətnlərin, o cümlədən ermənidilli mətnlərin müəlliflərinin məhz albanlar olduğunu tərəddüd etmədən söyləmək olar." (Bəxtiyar Tuncay, 2010: s. 39.)

Ermənilər saxtalaşdırdıqları, yəni "alban" əvəzinə, "bütün ermənilərin katalikosu" və "alban kilsələrinin başçısı" əvəzinə, "bütün erməni kilsələrinin başçısı" şəklində yazdıqları sənədlərə əsasən sorğu etmək olar ki, ermənilər növbənövdür ki, "bütün ermənilər" "bütün ermənilərin kilsələri" ifadələri işlənir? Bəli, həqiqətən də belədir. Çünki erməni etnosu mövcud deyildir. Amma Albaniyanın ərmən tayfasının adı altında gizlənən erməni-haylar vardır və alban ərmən tayfasından olub erməniləşən ərmənlər də vardır. Hətta xristian tatlardan erməniləşən ermənilər də vardır. Odur ki, sənədləri saxtalaşdırdıqda "bütün" sözünü ora əlavə edirlər. Təklif edirəm ki,erməni sözünü leksikonumuzdan çıxarıb "erməni-hay" və "erməni-hayıstan" sözlərini işlədək. Belə etmiş olsaq "erməni-hayqanuşlar" əsil adlarını tanıyarlar və saxta qlafdan azad olduqlarını görərlər. Bütün dünyaya tanıtmaq lazımdır ki, bunlar "erməni-hay" tayfasının törəmələridir. Müasir ermənilər fars və yunan mənşəlidi.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına yeni baxış prizmasından yanaşma. Hər bir klassik sənətkar özündən əvvəlki etibarlı, möhkəm dayaqları olan bünövrəyə dirsəklənməsə, yüksək dəyərə malik sənət incisi yarada bilməz. Odur ki, Nizami "Xəmsə"si Vətəni Azərbaycana və xalqına bağlı olmasaydı, dünya şöhrəti qzana bilməzdi. Bu barədə Əjdər Fərzəli Qorqudun yanaşma tərzi fərqlilik müstəvisində yeni məna kəsb edir: "Nizami "Xəmsə"sində Azərbaycanın tarixi-coğrafi ünvanları: Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Kür, Araz, Xəzər dənizi, Göygöl, Kürbasar, Arazbasar, Qarabağ, Şirvan, Muğan, Ceyrançöl, Kür Muğanı, Şəhriyar düzü, Şah dağı, Elbrus dağı, Murov dağı, Həmdünyan kəndi, Mərzənkuş kəndi, Xoy kəndi, Tanrı dağı, Aran, Ağbağ və başqa ünvanlardan məhəbbətlə söhbət açılır.

"Rumlu İskəndər" "yunan paltarı geymiş, türk urəkli, türkdür". Xosrov da Şirini sevəndə dönüb olur "türk-azərbaycanlı". Axı Nizamidən əvvəl dahi Firdovsi öz "Şahnaməsində" yazırdı ki, "fars heç vaxt türklə evlənə bilməz. Xüsusən də əgər bu fars şahdırsa, şahı əvəz edəndirsə, bu tam yolverilməzdir," Bu səbəbdən Nizaminin Xosrovu Firdovsinin Xosrovundan "Türk xasiyyətli" olması ilə də fərqlənir. Məhinbanu və onun qardaşı qızı Şirin Bərdədə doğulublar və öncə türk-azərbaycanlı, üstəlik odpərəst-atəşpərəst olmaqları ilə də fəxr edirlər. Türknaz məhz türk qızı olmağını başı üzərində bayraq kimi dalğalandırır. Fərhad da türk-azərbaycanlıdır. Qədim - e. ə. VII-VI əsrlərdə yaşamış Maday-Cənubi Azərbaycan hökmdarlarından ikisinin adı "Fraort" olub. "Fərhad" "Fraort"un fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. Şirin və rəfiqələri türk-azərbaycanlı adətincə, ulu Azərbaycan-massaget-oğuz hökmdarı Tomrissayağı, amazon qızları tək oğlan paltarı geyinib Qarabağ və Mil düzlərində at çapırlar. Nizamidə Mil düzü "İl-cuk - Ən-cuk" kimi yazılıb. İlicuk - Əncərək çölü. "Xosrov və Şirin"in axırıncı - 1984-cü il nəşrində İlcuk-Əncuk: İlcuk-Əncərək sözünün yer adı-toponim olduğunu unudub, onu səhvən "axar-baxarlı" yazmışlar. Axı, Nizami axar-baxarlı çöldən, bağdan, çəməndən bütün "Xəmsə"də, "İlcuk-Əncuk" çölündən isə yalnız bir yerdə danışır. Həm də məhz çöl adı kimi. "Qarabağ" sözü "Xəmsə"də "Baxərzan" və "Buğra çölü", "Murov" dağının adı "Cərrum" və "Cəhrum" , "Ceyran çöl" - "Məntur çölü", "Kür Muğanı" - "Kürmux", "Şəhriyar düzü" - "Şahrud", "Tanrı dağı" - "İnhiraq" kimi, fars tərcüməsində verilmişdir.

Bu misallar göstərir ki, "Xəmsə"də aşkara çıxarılmalı tarixi-coğrafi ünvanlarımız hələ çoxdur. "Xosrov və Şirin"də Xosrovla Məhinbanunun görüşdüyü yerin adı "Mərzənkuş"dur, poemadakı təsvirdən həmin yerin indiki "Mərzili" (Ağdam rayonunda) kəndi olduğu aydınlaşır.

Nəhayət, dahi şairin öz misralarının yanlış təhlili, yozumu səbəbindən onun özü və ata-anası haqqında yazdığı, söylədiyi fikri təhrif olunmuşdur.

“Gör madəri-mən Rəiseye-qord
Madər sefetani pişe-mən mord”.
Həmin misra səhvən belə tərcümə olunubdu:
“Mənim anam kürd Rəisə
Ana sifətində qarşımda öldü.”

Axı, Azərbaycan dilində “ana sifətində” yox, “ana surətində” deyilə və yazıla bilər. İkincisi, Azərbaycan dilində “kürd” təkcə xalq adı deyil”:... “Qord” un xalq adı kimi yozulması (məhz yozulması!!!) dahi şairin aşağıdakı misralarının da mənasının düzgün açılmamasından irəli gəlmişdir:

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,
Yarı sirkə dadır, Yarı bal dadır”.

Tərcümədə həmin misralara tam yanlış “izahat” verilir: “İkdiş - metis deməkdir.: Nizaminin atası azərbaycanlı, anası isə kürd olmuşdur”, “ikdiş” sözündə Azərbaycan dilinə aid “iki” sayını görmək çətin deyil. Deməli, Nizami ikdiş deyəndə: “ikiliyəm”, “iki əlamətliyəm” - fikrini nəzərə çatdırmışdır. “Metis”ə isə burada yer qalmır... Haqlı sual doğur: bu müqayisədə Nizami atasını pisləmiş olur, yoxsa anasını? “Sirkə”-tünd, acı.....dahi şairin atasıdır, yoxsa anası? Axı, Nizami nə üçün belə gərəksiz, göydəndüşmə “müqayisə” aparmış olsun?!

Əjdər Fərzəli Qorqud izah və şərhlərində haqlı olaraq vurğulayır ki, Nizami yaradıcılığında aşkara çıxarılmalı çoxlu məqmlar bu günə kimi yanlış tərcümə və çaşdırıcı izahlarla verilmişdir. Odur ki, Nizami əlyazmalarına, onun fars dilini bilən həmvətənləri, tədqiqatçıları yenidən və daha diqqətlə nəzər yetirməlidirlər.

Əslində isə, “ikdiş” sözü ilə Nizami demək istəmişdir ki, “Mən bu həyatın özü kimi, ikiliyəm-iki təbiətliyəm: yarım oddur, yarım su, yarım sirkə kimi turşdur, acıdır, yarım bal kimi şirin, yrı gülürəmsə, yarı da ağlayıram, yarı toy içində, yarı yas içindəyəm, yarı gündüzəm, yarı gecə...”(Əjdər Fərzəli Qorqud, 1999: s. 156-159).

Bu məsələnin şərhində belə qənaətə gəlirəm ki, Nizami bir türk oğlu kimi, həyata baxış fəlsəfəsi qarşısında özünü “qərib halda” hesab edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Nizamini doğan, böyüdən, formalaşdıran xalq, mühit atəşpərəstlik, bütpərəstlik və xristianlıqdan yenicə islam təfəkkürünə qədəm qoymuşdur. Nizami nə xristian kimi xristian, nə də islam kimi islamiyyatçı idi. Ona görə də bu iki yol ayrıcında dayanıb, deyir ki, mən - ikili Nizami qərib haldayam, dünyada yarım sirkə dadır, yarım bal dadır. Məncə, xristianlığı tərk etdiyi üçün özünün sirkə kimi turş olduğunu və islamı qəbul etmiş türk oğlu kimi bal daddığını vurğulamışdır. **Odur ki, Nizami yaradıcılığında islamdan əvvəlki inanc, inam və tapınmalar diqqət çəkir.** Nizami Gəncəvi məlum olduğu kimi İslam dəyərlərinə malik, İslamı qəbul etmiş alban türküdür. Lakin o dövrdə İslamı yeni qəbul etdiyindənmi, və yaxud alban etnik kökünə bağlılığındanmı, nədənsə, yaradıcılığında İsa Məsihlə bağlı deyim və duyumları yetərincədir. O, “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazmışdır:

Gecənin sevdasından fələk olmadı məmnun,
Torpaqlardan qaynardı fərəh gətirən məcun.
İsa nəfəsi kimi olaraq torpaq ona,
Su səpdi, su çilədi qızğın sevda oduna(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 46). Və yaxud:

Boyaqçılardan uzaq deyil, paltar ağartmaq,
Günəşin və İsanın yurdu da birdir ancaq.
Bu lacivərd göy, rəngə müştəridir həmişə,
İsa bununçün etdi boyaqçılığa peşə (Nizami Gəncəvi, 1985: s. 61).

İsa nəfəsli şair İsanı Günəşə bərabər tutmaqla, həm də qeyd edir ki, İsa da Günəş də göyün dördüncü qatında yerləşir. “boyamaq” dedikdə saçların ağarmasını, qocalığın sorağından xəbər verir. İsanın isə dini rəvayətlərdə deyildiyi kimi istədiyi rəngi hazırlaya bilməsini, Günəşin isə öz istisi ilə rəngləri ağartmasını diqqətə çatdırır.Həmçinin İsanı Günəşə bənzədir.

Çörək istəməkdənsə dilənib özgələrdən,
İsanın eşşəyi tək otlasan yaxşıdır sən(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 61).

Şair İsanın nəinki özünü, hətta eşşəyini reklam edir. Nizami onuncu məqalədə “İsa peyğəmbərin dastanı” adlı hekayə də yazmaqla İsa Məsihi nümunələrin nümunəsi kimi təbliğ etmiş, peyğəmbərə yüksək qiymət vermişdir.

Mənim dil qılıncım itidir yaman,
İsa möcüzündən onda var nişan(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 205).

Günəşim fələkdə parlar, o şəfəq saçar cahanda,
Cəsədim Məsih dəmdir, o, həyat bağışlayandır(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 34).

Nizami yaradıcılığı ilə özünü ölüyə can verən, Məsih nəfəsli adlandırmaqla, Günəş kimi fələkdə parlayıb cahanı nurlandırdığını, yəni şairliyinin təsir qüvvəsinin, İsa möcüzü kimi Nizami dilinin itiliyinin əzəmətini qeyd etməklə bərabər İsanın da Günəş kimi ölüyə can verən, həyat bağışladığını vurğulayır.

Ürəyim Məsih otağı kərəmülkitab söz ilə,
O möhürlənib gözəlcə, bu möhür ona nişanədir(Nizami Gəncəvi, 1985: s. 34).

Şair ürəyinin Məsih otağı “kərəmülkitab söz ilə” möhürləndiyini və “bu möhür ona nişanədir” deməklə o, İsa Məsihə ürəkdən bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Bu nəticəyə gəlmək olur ki, Nizami xristian türk dünyasının ideya-məfkurəsindən əl çəkə bilməmişdir. Bu isə onun soy kökünün qədim türk alban etnosuna, düşüncəsinə kökləndiyindən irəli gəlir.

Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində qədim alban Aran folklor nümunəsinin mövzusunu yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Özünün qeyd etdiyi kimi Bərdənin qoca yaşlı kişilərinin söylədikləri əhvalatlar əsasında əsəri yazmışdır. Nizaminin xristinlığa bağlılığı onun türklüyünə, türk ideologiyasına və türkçülük məfkurəsinə heç bir xələl gətirməyən amildir. Nizami Gəncəvidə olan bu xarakterik cəhəd mənə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını xatırlatdı. Belə ki, islam qəbul olunandan sonra yazıya alınsa da, islamdan əvvəlki inam-inanc və tapınmalar dastanda dərin iz qoymuşdur.

Böyük Nizami və Xaqani dövrün tələbi çəçivəsində fars dilində yazsalar da, Albaniya ərazisində əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsi və formalaşmış dili əhatə edən özül üzərində yüksəlmişdilər. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərində Albaniyanın paytaxtı Bərdəni sadəcə olaraq tərifləyib, onun şəninə -

Hərum adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndisə adına deyirlər Bərdə.
Bu mərdlər, gözəllər yurdunda, inan,
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman. (Nizami Gəncəvi, 2004: s. 452).

deməklə kifayətlənməmişdir, bu xəzinədən, Albaniya mədəniyyətindən bəhrələndiyini də “Xosrov və Şirin” əsərində belə qeyd etmişdir:

Məlum hekayətdir “Xosrov və Şirin”,
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan,
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əl yazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən,
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar,
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.(Nizami Gəncəvi, 2004: s. 94).

Buradan bir daha aydın olur ki, Nizami Alban ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dirsəklənərək dünya mədəniyyəti xəzinəsinə incilər bəxş etmişdir. Biz farsdilli ədəbiyyatımızın hamısını əldə edə bilməsək də, çoxuna sahib çıxa bilmişik, lakin xristian ədəbiyyatımıza (ədəbiyyatımızın Alban dövrünə) sahib çıxa bilməmişik. Bunun da əsas səbəbkarı ərəb-fars millitaristləri və erməni-hay çamurluğu, rus şovinizmidir. Odur ki, Nizami etnik mənsubiyyətcə türk idi və onun ana dili də

albanların türk dili idi. Yəni Alban dili qarqar-qıpçaq dili adlanır. Məlumdur ki, Nizami qıpçaq qızı ilə evlənmişdi. Həmin Appaq (Afaq) adlı qız təbii ki, qarqar-qıpçaq dilində danışırdi. Çünki qıpçaq qızı idi. Yəqin ki, həmin qız nə ərəb, nə də farsca bilmirdi. Nizami türk deyildisə (XI-XII əsrlərə qədər Alban əhalisinin Qafqazmənşəli olmasını söyləyən tarixçilərimizin ardınca getsək) türk qızı ilə necə ailə qura bilərdi?! Belə aydın məsələləri də bəzi tədqiqatçı tarixçilərimizə başa salmaq olmur....

Oğuzların dili yazılı dil idi. Hələ orta Asiyada onların dilində əsərlər yaranmışdı. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili həmin oğuzların dili ilə yerli alban-atropaten dillərinin konsolidasiyası prosesinin nəticəsində təşəkkül tapmış dil idi. Lakin Qətran Təbrizinin, Nizaminin, Xaqaninin və ümumiyyətlə, XIII əsrə qədər yazıb yaratmış Azərbaycan şairlərinin dili oğuzların gəlişinə qədərki ümumxalq danışıq dili idi." (Qiyasəddin Qeybullayev, 1999: s. 234-235). Bir daha aydın olur ki, Alban dili və mədəniyyəti birmənalı şəkildə Azər türkünün vərəsəsi, bünövrəsi və kökündür. Nizami də Alban nəsilli, Türk əsilli, Türk dilli, Azər Türküdür.

Bu nəticəyə gəlmək olur ki, XI- XII əsrlərdə təkid edirdilərsə, ədəbi əsərlər fars dilində yazılsın, onda Azər türkcəsində, yəni Aran dilində əsərlər yaranırmış. Bəs yaranan əsərlərin taleyi necə olub?! Bəlkə, eramızın I əsrindən XII əsrə qədər Azər türk milləti yaradıcılığa fasilə verib?! Yazıb yaradıbsa, niyə sahib çıxmamışıq?! Niyə tədqiq olunmayıb?! Xristanlıqdan niyə qaçmışıq?! Axı, bu din əcdadlarımızın tapındığı əvvəlki din olubdu. Din millətin və mədəniyyətin atributu, milli kodu ola bilərmi?! Dini baxışlara görə ədəbi əsərləri tərcümə edib, özününküləşdirib, orjinal nüsxəni məhv etmək erməni, gürcü və ruslara milli yaradıcılıq gücü verə bilərmi?! Bu suallara niyə biganə yanaşıb, bu günə qədər araşdırma obyektinə çevirməmişik?! Bunu dünya bilir, amma susur, bizim isə xəbərimiz yoxdur. 1970-ci ildə erməni-haylardan şəxsən özüm eşitmişdim, deyirdilər ki, müsəlmanın "cəhənnəm"i ilə "cənnət"lər yaratmışıq. Onların dünyada doğru dedikləri bir şey varsa, o da elə budur. Həqiqətən də biz "cəhənnəm olsun"------deməklə, erməni-haylar İrəvanı-----Yerevan, İrəvan xanlığını isə Ermənistan etmişlər. Həmçinin xristian alban mədəniyyəti və ədəbiyyatına sahib çıxmadığımıza görə hamısını saxtalaşdırıb, özününküləşdiriblər. Axı, bu ədəbi nümunələr əcdadlarımızın xristianlıqda qalan bölümü üçün türk dilində (alban, qarqar-qıpçaq) dilində yazılmışdır. Bu ədəbi nümunələr Aran-alban mədəniyyətinə aid olan Azər türk millətinin qədim ədəbi nümunələridir. Məlumdur ki, heç bir klassik ədəbi nümunə özülsüz, bünövrəsiz pərvəriş tapa bilməz. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının unudulmuş, biganə yanaşılmış qədim dvrlərinə sahib çıxıb, tədqiqaa cəlb edib, doğru həqiqətləri sübut etməklə haqlı olduğumuzu dünyaya bəyan etməliyik.

Nəticə. Azərbaycan türk millətinin dövlətçiliyi, dili və mədəniyyətinin tarixi vərəsəsi e. ə. IV-----eramızın VII əsrinə qədər mövcud olmuş Albaniya dövləti, Alban (qarqar-qıpçaq) dili və Alban mədəniyyəti olmuşdur. Odur ki, "Azərbaycan türk dilinin birbaşa sələfi Atropatena və Alban ümumxalq danışıq dilidir. Mannada və Midiyada tayfa ittifaqları xalqa çevrilmədiyinə görə ümumxalq danışıq dili də yarana bilməzdi. Ona görə təxminən eyni tarixi mərhələ çərçivəsində yaranmış bu dillər Azərbaycan dilinin bünövrəsini təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun çar Vaçaqanın (V əsr) bütün əyalətlərə fərmanlar göndərməsi haqqında məlumatından (I kitab 20-ci fəsil) aydın olur ki, Albaniyada ümumxalq danışıq dili vardı. Alban dili həm də V-VII əsrlərdə yazılı dil idi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, "Bibliya" Alban dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Alban dili "Bibliya" kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bilirik ki, ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsilə Alban etnosu dini mənsubiyyətcə parçalanmış, VIII əsrin əvvəlində xilafətin köməyi ilə erməni kilsəsi Alban kilsəsini özünə tabe etmişdi. Bu Alban yazısının məhvinə səbəb olduğu kimi, Alban danışıq dilinə də zərbə vurmuşdu. Əslində ümumxalq Alban danışıq və yazılı dilinin tarixi bununla bitir və VIII əsrdən sonra Albaniya və Atropatenada türk tayfalarının Albanların müsəlman hissəsi və atropatenlilərlə konsolidasiyası yeni etnosun------Azərbaycan etnosunun formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Bununla bağlı İlhami Cəfərsoy tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Bizans keşişləri 367-ci ildə Aran dilində yazılan kitabları yandırmasaydılar, biz Aran dili və arilərin ədəbiyyatı haqqında daha əsaslı fikir söyləyə bilərdik. Yalnız ayrı-ayrı dillərdə yazılan salnamələr göstərir ki, arian

türklər ələ el, qola kul, aya kamar, çörəyə ta, təndirə tentir, suya su, dosta druq, təmizə tamiz, ehrama taş, buğa bütünə paq, bayquşa bay, yarpaqlı ağaca yaş, keçiyə kaçi, yerə yir, göyə gök, vulkana atma, itə it, pişiyə muş, firona pir, filə pil, saqqala sab, qartala kuş, süvariyə atlı, erkək cinsinə er, dişi cinsinə am, uşağa bala, hökmdara aqa, tut ağacına tut, qoza koz, fındığa bunduk, əncirə incir, kirkirəyə kirkirə, cəhrəyə cəhrə deyirlər"(İlhami Cəfərsoy, 2017: s. 13).

Əgər Nizami və Xəqaninin dərin ədəbi bünövrəsi olmasaydı, dünya şöhrətli klassik ədəbi nümunələr yarada bilməzdilər.

İşin elmi nəticəsi: Azərbaycan ədəbiyyatının Alban dövrü ərəb-fars, erməni-hay və gürcülər tərəfindən məhv edilməsinə baxmayaraq Nizami yaradıcılığından sızıb gələn anlamlara əsasən onun Alban nəsilli, Türk əsilli, Qarqar-qıpçaq dilli, Azər Türkü olması ortaya qoyulmuşdur.

İşin elmi yeniliyi: Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının sahib çıxa bilmədiyimiz dövrləri haqqında, Nizami Gəncəvi müstəvisində, ilk dəfə bu fikrə gəlməyimiz araşdırma mövzusu olmuş və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, həqiqətən, Nizami Gəncəvi öz dövrünü ayna kimi əks etdirən mənəvi xəzinə, kamalın loğmanı olmaqla bərabər o, Alban nəsilli, Türk əsilli, Qarqar-qıpçaq dilli, Azər Türküdür.

References

1. Aydın Qarabağlı. Azərbaycanın Qarqar uruqları və amazonları, Bakı, 2015.
2. "AME" Elmi mərkəzi, Bakı, 200 7.
3. Bəxtiyar Tuncay. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı, Bakı, 2010.
4. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1999.
5. İlhami Cəfərsoy. Arilərin Türk mənşəyi, Bakı, 2017.
6. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
7. Nizami Gəncəvi. IV cild, Bakı, 1985.
8. Nizami Gəncəvi. Lirika, Bakı, 2004.
9. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 2004.
10. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, (Şərəfnamə), Bakı, 2004.
11. Vaqif Piriyev.Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, 2006.
12. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.

Göndərilib: 03.09.2021 Qəbul edilib: 19.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/40-46

Ramil Afiq oğlu Quliyev
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
ramil_amea@mail.ru

QƏDİM TÜRKLƏRDƏ ÖLÜM MƏLƏYİNİ VƏ RUHU SİMVOLİZƏ EDƏN VARLIQLAR (DƏDƏ QORQUD TƏSVİRLƏRİ ƏSASINDA)

***Açar sözlər**: Dədə Qorqud, rəssam, simvol, ilan, qu quşu, ölüm mələyi*

Creatures symbolizing the angel of death and the spirit of the ancient Turks (Based on the works of Dede Gorgud)

Summary

Despite the fact that in the works considered in this article there are many compositions, the content and idea remain the same.

In Dede Gorgud, who is in search of eternity, the angel of death approaching him in the form of a snake or other creature helps him achieve this goal.

The old man transforms into a swan or other legendary creature and reaches eternity. The article contains examples from legends and notes about the findings of scientists. At the end of the article, examples from the works of painters were given and analyzed in connection with this topic.
***Keywords**: Dada Gorgud, painter, symbol, snake, swan, angel of death*

Müasir dövrdə qədim yaşayış məskənlərində, qəbiristanlıqlarda aparılan araşdırmalarda mərhumun keçmişdəki sosial vəziyyətinə görə, sağ ikən gördüyü işlər, malları, peşəsi, ölüm səbəbi, daşıdığı ad yaxud titul və s. elementləri yazılı şəkildə deyil, simvolları, işarələri təsvir edən məzar daşları, ölən şəxsin bu dünyadakı həyatı barədə informasiyanın daşıyıcısıdır. Bununla yanaşı, onun "digər aləm"lə də əlaqəsini təmin etməyə çalışdıqlarını görmüş oluruq. Misal üçün, meqalitik tikili sayılan dolmenlərdə kiçik dəliyin qoyulması, bir çox qəbirlərdə ölü ilə bərabər heykəlciklər, adətlər və qida ilə basdırılması animistik təsəvvürlərlə əlaqədar olmuşdur. Digər maraqlı nüans isə, ruhun cənnətdə olması inancına əsaslanan, qəbir daşına çəkilən "cənnət gülləri"nin olması, ruhu cənnətə aparan varlıq olaraq qoç, at heykəllərinin məzar üzərində yerləşdirilməsidir. Əlbəttə, bu, o dövrün inanc, əxlaq və anlayışına uyğun bir tətbiq idi.

Bəs müasir dövrdə, ruh və onu bədəndən çıxaran varlıq - ölüm mələyinin təsviri hansı şəkildə təzahür edir?! Bu suala Türk xalqlarının təsviri sənətində daha çox rast gəlinən Dədə Qorqud obrazının timsalında cavab tapmış olacağıq. Bu simanın seçilməsinin səbəbi isə, ölümdən qaçaq şəxs olaraq onun haqqında rəvayət və əfsanələrin çox olmasından, bununla bərabər, təsviri sənət nümayəndələrinin ideya mənbəyi olaraq bu obraza müraciət etmələrindən irəli gəlir. Həmin əfsanələrin bəzilərinə nəzər salıb kompozisiyaları təhlil edək.

Bunlardan biri "Dədəm qorxdu" adlı əfsanədir. Əzrayıldan qaçan Dədə Qorqud göl kənarında "palçıq atdı" oynayan uşaqların arasında girsə də ölüm mələyi onu görür və qoca qaçır. Uşaqlar onun palçıq oyunundan qorxduğunu zənn edib "Dədəm qorxdu" deyirlər. Bu əfsanə Qorqud Atanın Əzrayıldan qorxmasını göstərməklə bərabər, həm də el arasında onun mərd, qorxusuz kimi tanındığını, qorxmasına heyrətlənmələrini göstərir.

Digər "Dədə Qorudu" əfsanəsində isə Əzrayıl meşənin yaxınlığında əyləşən gənclərə yaxınlaşır ki, canlarını alsın. Meşənin o biri tərəfindən qopuz çala-çala gələn Ozanların Atasını görüb qaçır. Cavanlar sevinərək – "Dədəm qorxutdu, dədəm qorudu" deyirlər. Qopuzun qeyri-adi gücündən söz açılan əfsanədə Əzrayılın onun səsindən qaçdığının şahidi oluruq.

Əfsanələrin birində deyilir: "Dədə Qorqud ölümü heç özünə yaxın buraxmır, Əzrail qovduqca o, dünyanın dörd səmtinə qaçır, (Akhmetova, 2010: 25-26) qopuz çala-çala yüz illərlə Amudəryada,

Xəzərdə xalça üzərində sağ qalır, bircə anlıq ikinci ölüm adlanan yuxu Əzrailə imkan verir ki, ilan cildində Dədə Qorqudu çalıb öldürsün. ....” (Pirsultanli, 2002: 6).

Dədə Qorqudun ölümdən qaçması ilə bağlı digər əfsanə - “20 yaşında olarkən ağ paltarı bir nəfər Qorquda yuxuda bildirir ki, o yalnız 40 il yaşayacaqdır. Bunu eşidən Qorqud öz sevimli dəvəsi Jelmayaya minib dünyanı gəzir, qəbirqazanlara sual verir və eyni cavabı alır, Sırdərya üzərində yaşayıb qopuz çalır, lakin bir dəfə yorğun olduğundan ani mürgüləyərkən ölüm ilan cildinə girib onu çalır və öldürür.”

“Qızıl bellə qazılan qəbir” əfsanəsində isə Dədə Qorqudu şirnikdirməkdən ötrü qızıldan bel, külüng düzəldərək ona qəbir qazırlar. Bu vəziyyəti görüb yaxınlaşaraq maraqlanmaq istəyən ağsaqqaldan, basdırıla*caq şəxsin ölçülərinin onunla eyni olduğunu və boy ölçmək üçün qəbirə girməyini xahiş edirlər. O qəbirə girdikdə.*

- Qorqud, bu qızıl bel-külünglə qazılan qəbir sənindir, rahat uyu. Üstünü torpaqlayırlar (Pirsultanli, 2009: 307).

Dədə Qorqudun ölümdən qaçması ilə bağlı filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədhüseyn Təhmasib araşdırmalarının birində qeyd edir: “İslamiyyətə görə, ölüm təqdirdir, təqdirə isə təğyir (P.S. dəyişmə, dəyişiklik) yoxdur. Deməк ki, əgər Dədə Qorqud hətta adi bir müsəlmandırsa bunlardan xəbərdardır, buna görə də ölümdən qaçmamalıdır. Bizcə, bu əfsanələrin qəhrəmanı olan Dədə Qorqud əslində ölümdən nə qorxur, nə də qaçır. Əksinə, o, ölümə qarşı vuruşur, əbədiyyət uğrunda çarpışır” (M.H.Tahmasib... /1972: 35). Ölümə qarşı vuruşmağı, əbədiyyət uğrunda çarpışmağı isə onun həqiqətən də əski çağların ölümsüz təsəvvür olunan ilkin şamanları sinfinə mənsubluğundan gəlir. Digər tədqiqatda isə bu fikrə uyğun olaraq deyilir: “O, öz xalqını o qədər çox sevirdi ki, onlardan əbədi olaraq ayrılmaq istəmirdi, ölümə qarşı ən böyük şər kimi etiraz edirdi, hansı ki, onu dünyadan qovmağı lazım bilirdi.” (Ayazbekova, 2011: 105).

Azərbaycanlı alim, professor Füzuli Bayat yazır ki, Azərbaycandan toplanmış bir əfsanədə diqqət çəkən yön, Qorqudun atasının, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu Türk olduğu qeydinin tapılmasıdır. Alimin fikrincə, Qorqudun Nuhun nəvəsi olması, bu mifoloji tipi əcdad kultu ilə bağlayır (T. Bakhtiyar... /2012: 5).

Qazaxıstanın görkəmli memarı Bek İbrayev tədqiqatlarının birində Dədə Qorqudun ölümdən qaçması barədə söz açaraq yazır: “Musiqiçilərin və dastançıların himayəçisi, Qazaxıstan şamanlarının patronu, ölümündən qaçan Korkut Ata, yerin bütün dörd tərəfini dəvəsi Gel Maya ilə uçur, lakin hər yerdə onun üçün hazırlanmış bir məzarı tapır. Çox ümidsiz halda dünya mərkəzinə qayıdır, Sırdərya sularında bir xalça sərir və zamanı, hətta ölümü dayandıran əbədi melodiyalarını yaradır. Musiqi səsinə gələn “Qırx qız” məhv olur, yalnız “Ağsaq Qız” bütün maneələri keçir və ölüm zonasından insanlar üçün dünyaya bir musiqi aləti gətirir.” (Ibraev, 2010: 46).

Xalq əfsanələrində yorğa dəvəsinin belində yorulmadan xalqı üçün cənnətməkan axtaran Dədə Qorqud uzun ömür sürdükdən sonra hər bir şeyin sonunun olduğu nəticəsinə gəlir. O, ölümsüzlüyü qopuzunun simlərində axtarmağa başlayır. Onun arzusu reallaşır. O, ölümsüzlüyü bütün dünyada şöhrət tapan və min illər yaşayan nəsihətnamə və rəvayətlərdə tapır.

Deniz Karakurt qopuzun əfsanəvi gücü haqqında tədqiqatlarının birində yazır: “Aldacı (Ölüm Tanrısı) da qopuzun səsindən Qorqud Atanın canını və ya o ətrafda olanların ruhunu almağa gələ bilmir. Onun səsində bir əzəmət var. Qorqud Ata öldükdən sonra qopuzu illərlə qəmli səslər çıxarmışdır (D.Karakurt... /2012: 467).

Bir sıra tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilən bu mövzu fərqli formalarda öz əksini tapsa da məzmun və ideya cəhətdən eyni olaraq qalır. Dədə Qorqud ölümdən qaçır, qopuzun səsindən uzaq duran ölüm mələyi yuxuya gedən müdrik qocaya canını almaq üçün başqa bir varlıq formasında (daha çox ilan) yaxınlaşır, canını alır.

TürkiyəliDastana müraciət edən təsviri sənət nümayəndələrinin baş qəhrəman olaraq seçdikləri Dədə Qorqud obrazı ilə bağlı tablolarda ölümdən qaçması ilə bağlı kompozisiyalara rast gəlmək mümkündür.

Bədəni dağ formasında stilizə olunaraq verilən, əməkdar mədəniyyət işçisi, azərbaycanlı rəssam Süreyya Muğanlının “Dədə Qorqud” əsəri buna misaldır. Əlində qopuz tutaraq üzünü yuxarı

qaldırıb xüsusi vəcd halında əyləşmiş Ozanların Atasına ağzından zəhər süzülən ilan yaxınlaşır (şək. 1). Rəssam məzmuna ifadəlilik gətirmək üçün qəhrəmanının bədənini də İlan dağa (Naxçıvan) bənzətmişdir. İlahiləşmiş, ilahi səviyyəyə yüksəlmiş kamil insanı rənglərin dairəvi ardıcıllığı ilə tamaşaçıya çatdırmağa çalışan sənətkar onun əsas məqsədinə - tanrının zərrəsi olaraq ona qovuşduğuna işarə etmişdir.

Digər toxunacağımız əsərlər isə qazax rəssamlarının yaradıcılığında rast gəlinmiş tablolardır. Qazaxıstanın görkəmli rəssamı Almas Sırqabayevin "Kitabi Dədə Qorqud" mövzusu ilə bağlı silsilə əsərləri vardır ki, bunların içərisində "Korkıt anızı (аңызы)" (Korkıt əfsanəsi) adlı diptix əsəri ideya dərinliyinə görə seçilir (şək. 2). Birinci tabloda qopuz ifa edən qocaya ölüm mələyi ilan cildində yaxınlaşır və digər tabloda həmin ilan qopuza sarılmış və arxa planda uçaraq uzaqlaşan qu quşları qəhrəmanın dünyadan köçməsinə işarədir. Tədqiqatların birində qeyd olunur ki, "..Mifoloji ənənədə Korkut surəti quş, ilk növbədə məhz qu quşu rəmzi ilə sıx bağlıdır.. ..." (Salamzade, 2016: 57). Göründüyü kimi Almas Sırqabayev "Qorqud və qu quşları" adlı rəvayətə əsaslanaraq bu kompozisiyaları yaratmışdır.

Məhz bu rəvayətə müraciət edən sənətkarlardan biri də Qazaxıstanlı gənc, istedadlı rəssam Anastasiya Taranova Karaqandada 2012-ci ildə keçirilən gənc rəssamların müsabiqəsi üçün bənzərsiz biçimində kompozisiya yaratmışdır (şək. 3). Həmin anı rəssam belə xatırlayır: "Əfsanə, yalnız bir neçə sətirdir, lakin mən bu əfsanənin oxuduğumda, dərhal obrazları - əfsanənin tablosunu gördüm. Müsabiqə haqqında gec öyrəndim və tələsik çəkmək məcburiyyətində oldum. ...".

Lakin onu da qeyd edək ki, ölüm mələyi həmişə ilan cildində deyil, başqa simalarda da qarşımıza çıxır. İstedadlı qazax rəssamı Orazbek Yesenbayevin maraqla izlənilən əsərlərindən biri olan "Qorqud ata" tablosu buna nümunədir (şək. 4). Əsərin mövzusunu rəssam bir rəvayətdən götürmüşdür - Qorqud ata xalçanın üzərində oturaraq, Sırdərya çayında üzərək bütün günü qopuzla ifa edib soy soyləyərmiş. Kompozisiyadan göründüyü kimi, obraz hərəkətli, gərgin halda verilmişdir. Digər rəssamların mövzu ilə bağlı tablolarından fərqli olaraq Dədə Qorquda ilan deyil, sağ tərəfdən hörümçək yaxınlaşır. Məlum olduğu kimi, ölüm mələyi müxtəlif maddi məfhumların, daha çox ilan qismində qəhrəmana yaxınlaşaraq onu öldürmüşdür. Lakin onu da qeyd edim ki, hörümçəklə yaşlı qocanın bir arada verilməsi heç də təsadüfi deyildir, eyni zamanda müdrikliyi simvolizə edən bu həşəratın Dədə Qorqudun müdriklik zirvəsinə çatmasına işarədir. Bu əfsanəyə uyğun olaraq, Qazaxıstanın folklor alimi S. Kaskabasov izah edir ki, "Gilqameş (P.S. Şumer mifologiyasında yarı-əfsanəvi hökmdar. Ölümsüzlüyü axtarmışdır.) müqəddəslərin köməyi ilə əbədiliyi tapır, amma Korkut özü tapır onu. Qopuzu səsləndirməklə. O hesab edir ki, onu ölümdən qopuzdan çıxan sehrli musiqi xilas edir, nəğmənin köməyi ilə o uzun müddət ölümü yaxınına buraxmır. Bu halda Korkut Qazax əfsanəsinin qəhrəmanı Gilqameşdan daha güclü və daha aktivdir. O öz gücünə inanır, başqalardan kömək gözləmir. O öz əməyi və zəkasıyla ölümə qalib gəlir. Onun ölümü zəiflik deyil, və ya taleyə tabe olmaq deyil, sadəcə gözlənilməz hadisənin nəticəsidir (G.S.Kalbaeva... /2016: 46).

Söz açdığımız mövzu ilə bağlı olan başqa bir mürəkkəb kompozisiya Qazaxıstan rəssamı Amanat Nazarkulov yaratdığı "Dədə Qorqud" adlı əsər qəfil çevrilmələr və gözlənilməz keçidlərlə qarşısında duran tamaşaçını heyrətləndirir (şək. 5). Rəssam qəhrəmanını mərkəzdə, digər detallarda ölçüsünə görə böyük verərək diqqəti ona çəkir. Özünəməxsus baş geyimində təsvir edilən şaman, əlində qopuz ifa edərək başqa dünyaya keçid etmək üzrədir. Təsvirlərdə Dədə Qorqudun hər hansısa heyvana çevrilməsi əlbəttə ki, onun şaman olmasına işarədir. Məsələn, yakutlarda şamanın gücünün böyüklüyü onun hansı heyvana çevrilməsindən asılı idi. Canları camışa, ayğıra, qartala, sığma və yaxud ayıya çevrilən şamanlar ən güclü, canları şamanlara rahatlıq verməyən itə, canavara çevrilənlər isə ən zəif, bədbəxt şamanlar hesab olunurdular.

Ümumiyyətlə, bir çox xalqlarda əcdadlara müxtəlif heyvanların obrazında ehtiram edilirdi. Əcdad-ulu babaların əksəriyyəti totemlərdir. Ancaq heyvan cizgilərini totemizmin bir çox xüsusiyyətlərini itirmiş xalqların əcdad kultunda da tapmaq olar. Belə halda heyvanlara əcdad şəklində ehtiramın inkişafına müxtəlif amillər təsir göstərmişdir. Bunlar arasında daha çox

əhəmiyyətlisi ölənin ruhunun dövr etməsi və heyvanlara, quş, ilan və s. keçməsinə inamdır (Qasımova, 2012: 87).

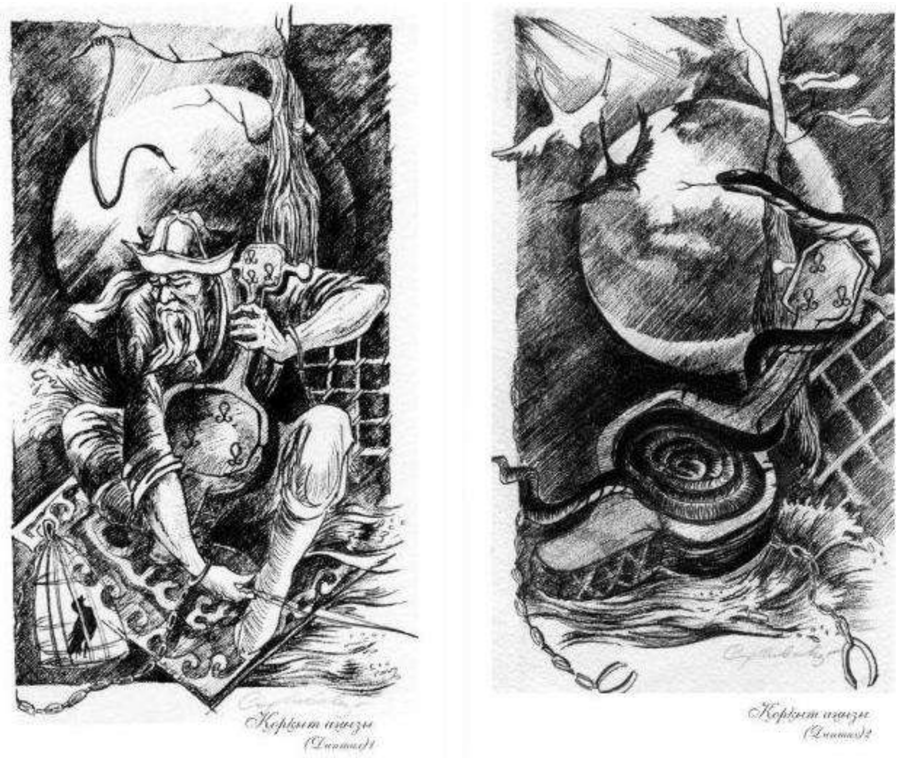
Türk xalqlarının mifologiya, rəvayət və əfsanələrində "çevrilmə" aktı, xüsusilə də heyvana dönüşmə ilə tez-tez rastlaşırıq. L.N.Qumilyov tədqiqatlarının birində qədim türklərin mənşəyi hesab etdiyi So tayfasından söhbət açaraq, əfsanəyə görə tayfa nümayəndələrinin bir necəsinin qu quşuna çevrilməsini qeyd edir (L.N.Gumilyov... /1993: 24). Quşlar mifoloji təfəkkürdə eyni zamanda bir dünyadan başqa dünyaya keçid üçün nəzərdə tutulan vasitə idi.

Bütün bunlarla yanaşı "çevrilmə" aktını, təbiətin bir paçasına dönüşmək, təbiətə qovuşmaq kimi də təsvir edən rəssamlar da var. Qazaxıstanlı Gənc rəssam Rüstəm Aljanovun fonda Sırdərya çayı verilmiş "Qorqud Ata" əsəri (şək. 6) bir sıra mənanın daşıyıcısıdır. Göründüyü kimi, Dədə Qorqudu - Qorqud Atanı sanki təbiət yaratmış, hər bir detal təbiətin koloritinə uyğun verilmişdir. Sırdəryanın sahilində, ağacın altında bardaşqurma oturan qoca qopuzu ifa edərkən təsvir edilmişdir. Bədəninin bir hissəsini torpaq, ot, bir hissəsini Sırdəryanın suyu, digər hissəsini hava, küləyə uyğun verən rəssam bu əsərlə Dədə Qorqudu doğma diyarının təbiətinin yaratdığını demək istəyir. Bundan başqa, rəssam bəzi faktlara görə Qorqud Atanın Sırdəryada vəfat etdiyinə əsaslanaraq onun torpağına, suyuna, havasına qarışdığını bu əsərdə bütün mənaları ilə təsvir etmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tablolarda rast gəldiyimiz ölüm mələyi ilan və ya digər simalarda əbədilik axtarışında olan müdrik qocaya yaxınlaşaraq onu öldürür, təbiətə bağlı olan Dədə Qorqudda bu zaman "çevrilmə" baş verərək qu quşuna və yaxud başqa əfsanəvi varlığa çevrilərək ya təbiətə qovuşur ya da digər dünyaya köç edir. Onun bu prosesdə əbədiyyətə qovuşaraq məqsədinə nail olması kimi baxılmalıdır.

1. Sürəyya Muğanlı (Zeynalova). Dədə Qorqud. 2000-ci illər

2. Almas Sırqabayev. Korkıt Ata əfsanəsi. 2016. Qazaxıstan

3. Anastasiya Taranova. Qorqud və qu quşları. 2011. Qazaxıstan

4. Orazbəy Yesenbayev. Korkıt. 2013. Qrafika. Qazaxıstan

5. Amanat Nazarkulov. Korkıt. 2000-ci illər. Qrafika. Qazaxıstan

6. Rüstəm Aljanov. Korkıt Ata. 2013. Kətan, yağlı boya. Qazaxıstan

References

1. Akhmetova G.G .. ETHICAL AND AESTHETIC IN TURKIC PHILOSOPHY. P. 24-30 // Bulletin of PSU No. 3, Kazakhstan, 2010. P. 172
2. Ayazbekova S.Sh. World picture of the ethnos: Korkut-ata and the philosophy of Kazakh music: A 99 Monograph. - Ed. 2nd. - Astana, 2011 .-- 284 p.
3. Bakhtiyar Tuncay. Ethnographic Myths About the Oghuzs, The First Oghuz Land Mahan: Myth or Reality. Turuz-Tabriz-2012. 69 s.
4. Bek Ibraev. Korkut Ata - problems of continuity in ethnogenesis - p. 46–53.// Tengri and tamga: heirs of the Turkic world. MPSTI, Baku, Teknur, 2010, 174 p.
5. Deniz Karakurt. Turkish Mythology Encyclopedia - Annotated - Illustrated. /Turkish myth dictionary. eBook. 2012. 906 p.
6. Gumilyov L. N .. Ancient Turks. Baku: Genclik, 1993, - 536 pages.
7. Kalbaeva G.S. The Image of a Hero Seeking Eternal Life in the Karakalpak Folk Legends and Their Genetic Foundations (On the Example of the Image of Dede Korkut), / ISSN 2308-4804. Science and world. 2016. No. 11 (39). Vol. II. 115 p.
8. Pirsultanli S.P.. Folk Legends of Azerbaijani Turks. Baku - "Azerneshr" -2009. 486 p.
9. Pirsultanli S.P.. Researches on Ozan-ashug creativity. 2 volumes, part I, "Pirsultan", 2002, 196 p.
10. Qasımova Fidan. The problem of cultural heroes in Turkish mythology. Baku, "Nurlan", 2012. -164 pages.
11. Salamzade E.A. The image of Dede Korkut in the Turkic fine arts. // "Turkology" (International scientific journal), Baku, "Elm", 2016, no. 4, p. 52-62.
12. Tahmasib M.H. Azerbaijani folk epics (0medieval). Baku .: Elm, 1972., 396 p.

Göndərilib: 10.09.2021 Qəbul edilib: 20.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/47-52

Mehbarə Niftulla qızı Qəribova
Azərbaycan Dillər Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
almanmetodika@yandex.com
Zərif Qurban qızı Güləliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
müəllim

MƏDƏNİYYƏT VƏ DİLİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, davranış formaları, dil bacarıqları, mədəniyyət və dil, qarşılıqlı əlaqələr*

The role of culture and language in the teaching of intercultural communication

Summary

The teaching of intercultural communication covers two broad areas of culture and language teaching. The ability to use different expressions is important in the teaching of intercultural communication, as discussions are conducted at a high language level. The teaching of intercultural communication in universities should facilitate intercultural cooperation and understanding among students. It is necessary to learn languages and cultures in the teaching of foreign languages in order to achieve intercultural communication and eliminate the misunderstandings that may arise as a result.

Key words: *intercultural communication, forms of behavior, language skills, culture and language, interactions*

“İnsan yalnız dil vasitəsilə insandır, dili icad etmək üçün isə insan olmalı idi"
Vilhelm fon Humbolt.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi mədəniyyət və dili öyrədən iki geniş sahəni əhatə edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi zamanı müzakirələr yüksək bir dil səviyyəsində aparıldığı üçün tələbələrin fərqli ifadələrdən istifadə etmək bacarığı vacibdir. Öyrəndiyi xarici dili tələbə yaxşı mənimsəməlidir ki, bu dildə ünsiyyəti yarada bilsin. Belə mənimsəmənin çox böyük mənası var, çünki bir ölkənin dili onun mədəniyyətinin bir hissəsidir. Tələbə auditoriyada təbii dil materialları ilə şifahi ünsiyyəti qura və cəmiyyətin dəyərlərinə bələd olmağı asanlaşdıra bilir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi tələbələrdə xarici dillərə və ölkələrə, mədəniyyətlərə münasibəti, ən əsasda dilə olan maraq dairəsini genişləndirmək istəyini çox vacib faktora çevirir. Digər tərəfdən, tədris həm də öz həyat tərzimizi əks etdirmək üçün böyük bir qabiliyyət tələb edir və düşüncələrimiz bu yad mədəniyyətləri qərəzsiz təhlil edə bilmək üçün vacibdir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ali məktəblərdə tədrisi tələbələrdə mədəniyyətlər arasında əməkdaşlığı və anlaşmanı asanlaşdırmalıdır. Artan qloballaşma səbəbindən həyatın demək olar ki, hər sahəsində beynəlxalq qarşılıqlı asılılıqlar mövcuddur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət tədrisinin məqsədi, mədəni fərqliliklər haqqında məlumatlılığı artırmaq və konstruktiv əməkdaşlığı təmin etmək üçün müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasındakı anlaşmanı öyrətməkdir. Bu səbəbdən tədqiqatçılar mədəniyyətlərarası anlayışa fərqli prizmadan baxırlar. Dünyada ölkələr və millətlər arasındakı əlaqələr haqqında yeni kəşflərə, tədqiqatlara aid əldə etdiyimiz biliklər getdikcə daha çox genişlənir. Bu əlaqələrin inkişaf etməsi üçün insanların dillərə olan mövqeyi özünəməxsus tərzdə dəyişir və dil bacarıqlarına yiyələnmə əsas faktorlardan biri olur. Beləki, dil ilə dünya, insanla cəmiyyət arasındakı əlaqənin yaranması məsələləri mədəniyyətlərarası ünsiyyət haqqında olan tədqiqatlarda daha çox araşdırılır. Məlum olduğu kimi, dilin yaranma tarixinin təməli

dilçilərin həmişə mübarizə apardıqları sahə olub. Lakin, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, 20-ci əsrin sonlarına qədər öyrənilən bir çox işarə dilinin, praqmatikanın və ümumiyyətlə dilin inkişafının tədqiqat sahələri olaraq kəşf edilən ən yeni, ən parlaq nümunələrindən biridir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət mövzusu xarici dillərin tədrisi metodikasının elmi, siyasi, sosial tədqiqat obyekti olub, gündəlik həyatda daha çox əhəmiyyət kəsb edən problem sahəsi və aktual bir termindir. “Mədəniyyətlərarası” və “Mədəniyyətlərarası ünsiyyət” kimi terminlərə bu gün yalnız elmi məqalələrdə, dərsliklərdə, nəzəri və praktik tədqiqatlarda rast gəlmirik, həmçinin, internet saytlarının səhifələrində də tez -tez bir çox kontekstlərdə istifadə edilməsini görə bilərik. Qeyd edək ki, illər keçdikcə bu mövzu tamamilə fərqli terminlərlə istifadə olunur:

- Eyni fənn nəzərdə tutulsa da, çox vaxt xarici dili öyrətmək əvəzinə xarici dilin tədrisində mədəniyyətlərarası mövzular danışılır.
- Mədəni müqayisə əvəzinə insanlar getdikcə daha çox mədəniyyətlərarası münasibətlərdən bəhs edir.
- Təbiiləşmiş, lakin bir qədər köhnəlmiş termin olan “ölkəşünaslıq” öz aktuallığını xarici dillərin tədrisində qoruyub saxlayır.
- Yeni bir məzmunla əlaqəli mədəniyyətlərarası termin zamana uyğun olaraq təkmilləşdirilir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərin mühitdən, situasiyadan asılı olaraq baş verən qarşılıqlı ünsiyyəti təsvir edir. Bu həm fərdlər, həm də qruplar arasındakı ünsiyyətə aiddir. C. Földesə görə mədəniyyətlərarası ünsiyyət termini hələ də tam olaraq müəyyən edilməmişdir (2):

- Dar (köhnəlmiş) bir anlayışda mədəniyyətlərarası ünsiyyət, fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların linqvistik qarşılıqlı təsiridir.
- Mədəniyyətlərarası ünsiyyət heç də yalnız dilin aspektləri ilə deyil, mədəniyyətlərarası kontekstlərdə fəaliyyətə və düşüncəyə mədəni təsirlərin bütün sahələri ilə əlaqədardır.
- Bu problem yalnız dilçilik və ünsiyyət elminin aspektlərini deyil, həm də mədəni, iqtisadi, sosial və davranış elmləri ilə bağlı problemləri nəzərə alır .
- Dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün əsasdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət məsələlərini araşdıran psixoloq A.Tomas mədəniyyəti bir cəmiyyət və ya qrup üçün xarakterik olan müəyyənləşdirici sistem kimi təyin edir. Bu sistem üzvlərin qavrayışına və düşüncəsinə təsir edir və ətraf mühitlə mübarizə üçün müstəqil fikirlər yaradır. Bu həm də, davranış nümunələrini və ünsiyyət zamanı davranışı şərh etmək üçün yanaşmaları göstərir (1). Onun fikrincə, ortaq bir mədəniyyətdən olan insanlar ümumiyyətlə heç bir problem olmadan ünsiyyət qura bilirlər və hətta "dünyaya baxış" və "mədəniyyətə aid keçmiş bilikləri" paylaşa bilərlər (1). Bir çox tədqiqatçılara görə, fərdlər "öz mədəniyyətini" gündəlik tanış, uyğun, inandırıcı və proqnozlaşdırıla bilən hərəkətləri ilə təmin edirlər. Bu, rutin (bədən) hərəkətlərə imkan verir və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə belə yanaşma artıq qəbul edilə bilmir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət, "iştirakçıların yalnız öz kodlarına, konvensiyalarına, davranışlarına və davranış formalarına deyil, digər kodların, konvensiyaların, münasibətlərin və gündəlik davranışların yaşandığı" qarşılıqlı əlaqədir (1).

Dil və mədəniyyəti J.Bolten, mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində (yəni bir mədəniyyət daxilində) yarandığına diqqət çəkir, çünki dil şərti xarakter daşıyır, yəni burada sözlərin, işarələrin, jestlərin və s. rolu əhəmiyyətlidir. Fərqli mədəniyyətlər bir araya gəldikdə, bu artıq qəbul edilə bilməz. Xüsusilə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə şifahi olmayan, qeyri-verbal və ekstra-şifahi (vəziyyətlə əlaqəli) mesajlar və onların necə yanlış şərh oluna biləcəyi, şifahi olmayan davranışların şifahi davranışdan daha az idarə oluna və öyrədilə biləcəyi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır (6). Deməli, dilin kommunikativ mənimsənilməsində həm verbal, həmdə qeyri-verbal nitq mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dilin anlaşılması üçün təsirli bir faktordur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mədəniyyət və dilin tədrisi həmçinin, çoxdilliliklə yanaşı inkişaf edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müvəffəqiyyəti üçün danışanın (xarici) dil səriştəsi çox vacibdir. 20 -ci əsrdən etibarən ingilis dili mədəniyyətlərarası münasibətlərdə özünü “lingua franca” olaraq daha da möhkəmləndirir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət şəraitində fərqli dil bacarıqları bəzən güc

asimmetriyasına və daha zəif dil bacarıqları olanların iştirak imkanlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olur (6).

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət mövzusunun yaranması, tədrisi və inkişafı hələ 1950 -ci illərdə etnoloq E.Hol tərəfindən tədqiq olunub. O, ABŞ diplomatları üçün ilk mədəniyyətlərarası ünsiyyət təlimi hazırlayıb. İnsanlar qavrayışları, düşüncələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər şəkildə mədəniyyətləri haqqında fikirlərini şüursuz əks etdirir və eyni mədəniyyətə mənsub olduqları təqdirdə hərəkət edirlər (4). Bu mövzuda yüksək və aşağı kontekstli ünsiyyət tədqiqatçının əsas nəzərə aldığı sahələr idi. E.Hola görə yüksək kontekstli mədəniyyətlər (kontekstə bağlı mədəniyyətlər) və aşağı kontekstli mədəniyyətlər (kontekstdən asılı olmayan mədəniyyətlər) təsnifat mərkəzi idi. Yüksək kontekstli mədəniyyətlərdə ünsiyyət konteksti daha böyük rol oynayır. Nəticədə, məlumatlar tez-tez göstərişlər vasitəsilə çatdırılır. Söhbətin məzmunu ilə əlaqəli arxa planların bilindiyi güman edilir və qarşılıqlı əlaqələr arasındakı münasibətlər də daha vacib hesab edilir. Aşağı kontekstli mədəniyyətlərdə isə E. Hola görə ünsiyyət daha birbaşa və dəqiqdir, kontekstlərə və əlaqələrə daha az diqqət yetirilir (4).

Zamanla bu nəzəriyyə tənqid olunur və mədəni mərhələlər, standartlar tətbiq olunur. 1970-1980-ci illərdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mərkəzi, xüsusən ABŞ və Kanadada immiqrasiya araşdırmalarını əhatə etməklə genişləndi. Daha sonra isə bu mədəni proses Avropada özünü göstərdi. Avropadakı mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ilk görkəmli nümayəndəsi hesab olunan E.Holun 1970-ci illərdə irəli sürdüyü mədəniyyətlərarası ünsiyyət ideyası mədəni ölçülərə (güc, kollektivizm/fərdiyyətçilik, kişilik/qadınlıq, qeyri-müəyyənlikdən qaçma, uzunmüddətli müşahidə) əsaslı baxışı ilə əlaqələndirilir (4). Beləki, o, mədəniyyətlərə (və ya millətlərə) fərqli mədəniyyət ölçülərinin parametrlərini təyin edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bir sistem olaraq özünəməxsus formada, mədəniyyət anlayışı kimi 1980-ci illərdə A.Tomas tərəfindən daha geniş izah edildi. Onun fikrincə, mədəniyyət üzvləri fikir və hisslərin başa düşülməsi üçün ümumi, çox az fərqlənən simvol və işarələr sistemini bölüşürlər (1). A.Tomas, yalnız başqa bir mədəniyyət baxımından qəbul edilən mədəni standartları (1). Mədəniyyətləri xarakterizə edən müəyyənləşdirici sistem struktur olaraq aşağıdakıları əhatə edir:

- ✓ sosial rollar,
- ✓ konvensiyalar,
- ✓ qanunlar
- ✓ əxlaq,
- ✓ din,
- ✓ moda,
- ✓ məntiq və elm.

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə bir çox çətinliklərin yaranması baş verir və qarşılıqlı iştirak edən mədəni standartlar bir-birindən o qədər fərqlənir ki, yanlış şərhlər və qarşıdurmalar yaranır. Belə fikirlər, son illərə qədər mədəniyyətlərarası tədrisdə üstünlük təşkil edirdi. Bu səbəbdən xarici dillərin tədrisində mədəniyyət mövzu daxilində öyrədildi. Eyni zamanda çətinliklər ilk növbədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, belə proses aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır: əgər tələbələr mədəniyyəti müəyyən edərsə, bu avtomat halına gəlir və yaradıcı hərəkət edə bilmirlər, mədəniyyətlərarası təlim artıq öz təsirini zəiflədir. Lakin, tələbənin öyrənmə qabiliyyətini, seçim azadlığını və yaradıcılığını izah etsək, mədəniyyət bir tərəfli dominant rolunu itirir, bu səbəbdən mədəniyyətlərarası tədrisdə çatdırmaq istədiyimiz mədəni fərqləri tapmaq o qədər də asan olmur.

Məlumdur ki, 1990-cı illərdən bəri qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası ünsiyyət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal iqtisadi qarşılıqlı asılılıq (qloballaşma), qlobal əmək bölgüsü və hərəkətlilik, səyahət və kütləvi turizm azadlığının artması və internet vasitəsilə beynəlxalq ünsiyyət fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında əlaqəni yaratmaqdadır. Lakin, həyatın bu yeni reallığının şərtlərinə bəzən qeyri-müəyyən, kompleks, birmənalı olmayan deyilir (7). Qloballaşma ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət yeni, dinamik inkişaflara məruz qalır. Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası ünsiyyət modellərinə mədəni ölçü və standartlara əsasən tənqid artdı.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə gözlənilən qarşıdurmaların müəyyənedici səbəbi kimi mədəniyyət anlayışı artıq qloballaşmanın əvvəlində şübhə altına alındı (7). Bununla əlaqədar olaraq, milli-mədəni ideyaları konkretləşdirən və mədəniyyəti açıq, bir -birinə bağlı və ya şəbəkə olaraq anlayan bir dəyişiklik baş verdi. O vaxtdan bəri bu mədəniyyət anlayışı mədəniyyətlərarası ünsiyyətə də hakim oldu. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mədəniyyətlər artıq bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə, çox kollektivlik və ya qeyri-müəyyənlik kimi dinamikalar müşahidə olunur. Rəqəmsallaşma səbəbindən mədəniyyətlərarası ünsiyyət getdikcə rəqəmsal və virtual ünsiyyəti də nəzərə alır. Dəyişən mədəniyyətlərin quruluşuna ədalət gətirmək üçün V.Velş, 1992-ci ildə mədəniyyət anlayışına yenidən baxılmasını təklif etdi və mədəniyyətin ənənəvi tərifini əvəz etmək üçün nəzərdə tutulmuş "transkulturalizm" anlayışını inkişaf etdirdi. V.Velş göstərir ki, bu gün mədəniyyətlər artıq daxildə homogen deyil və xarici (yad) olaraq aydın şəkildə ayrılmır. Əksinə, bir -birinə nüfuz edir və qarşılıqlı xarakterizə olunur (9). Belə anlaşma, bugünkü reallıqlara daha çox uyğundur, çünki müasir mədəniyyətlər bir tərəfdən xarici olaraq bir -biri ilə güclü şəkildə bağlıdır və bir-birinə təsiri daxildə baş verir. Mədəniyyətlərarası tədrisdə, həmçinin, hazırda cəmiyyətdəki mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə yanaşı, tələbənin də bir neçə mədəniyyəti özündə birləşdirdiyi nəzərə alınır. Müasir cəmiyyətlərdə mövcud olan çoxsaylı fərqliliklər nəzərə alınmaqla, hər bir insanın çox kollektiv olduğu güman edilir və çox müxtəliflik anlayışı tətbiq edilir. Y.Bolten, mədəniyyətlərin "bir-birinə yaxınlaşaraq nə homogen, nə də bir-birindən kəskin şəkildə ayrılmış, əksinə qeyri-səlis" olaraq diqqət çəkdiyini qeyd edir (6). Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bir araşdırma və tətbiq sahəsi olaraq beynəlxalq iqtisadi və siyasi kontekstlərdən qaynaqlanır. Məsələn:

- ✓diplomatik mübadilə,
- ✓iqtisadi əlaqələr,
- ✓əməkdaşlığın inkişafı.

Bununla birlikdə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, multikultural bir immiqrasiya cəmiyyəti içərisində ünsiyyətin bir komponenti olaraq diqqət mərkəzindədir. Qeyd edək ki, mədəni yaxınlaşma (akkulturasiya) prosesi, yəni, xarici mədəniyyət davranışlarının yaxınlaşması, uyğunlaşması və öz mədəni davranışlarının qorunması (və ya dəyişdirilməsi) kimi başa düşülür. Akkulturasiya tələbələrin çox vaxt təhsil, idarəetmə və ya sağlamlıq kimi təşkilatlarda iştirak məsələləri ilə bağlıdır. Tələbənin akkulturasiyası - onun yaşadığı ölkədə cəmiyyətin standartlarına uyğun olaraq ona fərdi, ümumi, mədəni səlahiyyətlərin verilməsi prosesidir (6). Buraya ilk növbədə cəmiyyətdə qəbul olunan dəyərlər sistemi, müxtəlif situasiyalarda davranış, etiket normaları, müxtəlif hadisə, ictimai-siyasi sistem ilə tanışlıq, əxlaq, etika, rəmzlər, hakimiyyət orqanlarının rəsmi statusu, müasir intellektual və estetik cərəyanlar, milli ləyaqət, qürur və ən əsas da ölkənin siyasi və mədəni tarixi daxildir. Tələbənin bütün bu çoxsaylı əlaqələrə yiyələnməsi, biliyi, qabiliyyəti xarici ölkədə formalaşır. Məhz bu bacarıqların formalaşması tələbənin öyrəndiyi dilə və mədəniyyətə olan motivasiyasını daha təsirli edir.

Cəmiyyət mədəniyyət anlayışını əhatə etməklə yanaşı, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq səriştəsinidə öyrədir. Nümunə olaraq qeyd edək ki, aktyorlar nə öz mədəniyyətlərinin, nə də xarici mədəniyyət səhnələrinin mədəniyyəti ilə əlaqəli olduqlarının fərqində deyillər. Beləki, onlar hər bir xalqa, onun mədəniyyətinə aid əsərləri əməkdaşlıq çərçivəsində beynəlxalq səhnələrdə tamaşaya qoyur və oynadıqları rollarla qürur duyurlar. Qarşılıqlı tərəfdaşların fərqli fərziyyələri, dəyərləri və davranışları varsa, bu "normallığın pozulmasına" və buna görə də səhv məna (atributlar) və yanlış şərhlərə səbəb ola bilər (7). Qeyd edək ki, oxşar görünən iki mədəniyyət arasında mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə də anlaşılmazlıqlar meydana gəlir. Çünki ortaq bir vəziyyət olmadıqda və mümkün olan narahatlıqlar aradan qaldırıla bilməyəcəyi təqdirdə anlaşma gec qəbul edilir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətə nail olmaq və bunun nəticəsində yarana biləcək anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq üçün xarici dillərin tədrisində dil və mədəniyyətləri öyrənmə zəruridir. Dil, insanın ən əhəmiyyətli ifadə vasitələrindən biridir. O, kimliyimizi və mədəniyyətimizi formalaşdırır. Bu anlayışları ünsiyyətdə müəyyənləşdirmək üçün sözlərə ehtiyacımız var. Bunlar daha sonra mədəni baxımdan uyğun olan dil sistemini təşkil edir. Dil mədəniyyətləri mədəniyyətlərarası ünsiyyət daxilində istifadə edilə biləcək şəkildə təmsil edir.

Öyrənilən dillə cəmiyyətdə ünsiyyət qurmaq olar. Beləki, bir dilin sözləri (həm də qrammatikası) ünsiyyət daxilində müəyyən bir mədəniyyətdə nəyin vacib olduğunu göstərir. Ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün kollektiv fikir birliyi yaratmaq, həmçinin, qavrayışımızı formalaşdırmaq, dünyanı dilimiz ilə görməklə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisinə nail ola bilərik.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq alman dilinin tədrisində mədəniyyətlərarası öyrənmə:

- Mədəniyyətlərarası ünsiyyət vəziyyətində düzgün və təsirli hərəkət etməyi hədəfləyir.
- Mədəniyyətlərarası vəziyyətin və qarşılıqlı tərəfdaşın tələblərinə cavab verən davranışı göstərir.
- Effektivlik, öz ehtiyaclarını qarşılamaq üçün mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi ilə məqsədə uğurla nail olur.
- Bu, mədəniyyətlərarası səriştənin əldə edilməsi, təkmilləşdirilməsi və tətbiqidir.

Y.Boltenə görə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müvəffəqiyyəti qarşılıqlı tərəfdaşlıq daxilində biri digərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq, hədlərini aşmadan birlikdə məqsədə çatmasıdır (6). Xüsusilə, ünsiyyətə gəldikdə, rol məsafəsi, empati və ünsiyyət bacarıqları mədəniyyətlərarası səriştənin vacib komponentləridir. Mədəniyyətlərarası münaqişələri peşəkar dəstəyin köməyi ilə həll etməyin bir yolu mədəniyyətlərarası vasitəçilikdir. Bu, mədəniyyətlərarası konteksti nəzərə alaraq qarşılıqlı münasibətlər- şəxslərarası münaqişələr, həm də qruplararası münaqişələr haqqında ola bilər, məsələn, torpaqdan istifadə və ya vətən müharibəsi cinayətləri ilə tərəflərarası münaqişələr.

Mədəniyyətlərarası səriştəsi olan hər kəs fərqli bir mədəniyyət mənşəli insanlarla uğurla ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malikdir. Xüsusilə, bu, hörmətli davranmaq, digər mədəniyyəti başa düşmək və həm şifahi, həm də şifahi olmayan ünsiyyətə diqqət yetirmək deməkdir(5). Tədqiqatçılar tərəfindən mədəniyyətlərarası ünsiyyətin araşdırılması zamanı mövcud olan xalqların davranış qaydalarını nəzərə alaraq onların ünsiyyət problemlərini də aşkar ediblər. Məsələn, amerikalılar ünsiyyətə kiçik söhbətlərlə başladıqları üçün səthi görünürlər. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisində mədəni atributları qəbul etməyi deyil, onları tam olaraq öyrənməyi məqsəd hesab etməliyik. Həmçinin, hədəf dildə, hədəf mədəniyyətdə istifadə olunan və hansı terminlə ona istinad etməyi də bilməliyik. Dilimizin olması dünyagörüşümüzü formalaşdırır, yeni dillərin öyrənilməsinə mane olmur və dünyanı yeni baxışlarla dərk etməyimizə kömək edir. Dilin və mədəniyyətin mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisində öyrənilməsi iki müxtəlif növə görə izah edilir:

1. Dil vahidləri və onların mətndə işlənmə xüsusiyyətləri, nitqdə onların təzahürü.
2. Dil vahidləri və onların müxtəlif cür qruplaşmaları arasındakı əlaqələri.

Dilin və mədəniyyətin sosial mühitdə istifadəsi müxtəlif yanaşmalarla öyrənilir. Onlardan ən aktualı kommunikativ yanaşmadır. Burada əsas diqqət fikir mübadiləsi zamanı ünsiyyətdə iştirakçıların bir-birinə dil ifadələri vasitəsilə təsirində məqsədli sosial-kommunikativ mənaların aşkar olunmasına verilir. Sosial kontekstdə gerçəkləşən qarşılıqlı mədəniyyətlərarası ünsiyyət kommunikativ yanaşma ilə səciyyələnir. Beləki, cəmiyyətdə insan təfəkkürü, dil və məntiq, mədəniyyət arasındakı əlaqələr daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bəzi fənlərdən fərqli olaraq bu sahənin öyrənilməsinə tarix, siyasət və sosial elmlər də daxil edilir. Bir mədəniyyətin inkişafı çox vaxt tarixən izlənilə bilər və siyasi qərarlar təsir edər. Beləki, möhkəm biliklər müvafiq mədəniyyət haqqında anlayış inkişaf etdirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə yönəlmiş dərslər Almaniyanın bir neçə universitet və kollecində tədris olunur. Bundan əlavə, 2018-ci ildən etibarən Almaniyada mədəniyyətlərarası ünsiyyət fənni adı ilə tədris edilməyən, lakin bu mövzuya aid olan 40-a yaxın proqram mövcuddur. Hesab edirik ki, ölkəmiz inkişaf etdikcə, sərhədləri genişləndikcə və dünya miqyasında geniş nüfuz qazandıqca mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi fənn olaraq tələbələrimizə öyrədilməsi zəruri olacaq.

References

1. Alexander T. Kulturverständnis aus Sicht der Interkulturellen Psychologie. In: Hans-Jürgen Lüsebrink (Hrsg.): Konzepte der Interkulturellen Kommunikation. Röhrig, St. Ingbert 2004, 146 s.
2. Csaba F. Interkulturelle Kommunikation. Positionen zu Forschungsfragen, Methoden und Perspektiven. Universitätsverlag, Wien 2007, 67 s.
3. Garibova M. The use of interactive methods in teaching German in the lower courses of specialty faculties. Baku:Science and education,2016,204p.
4. Hall E.T. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. Intereultural Press, 1990, 31p.
5. Huseynzadeh G. Teaching oral communication in a foreign language. Baku: Mutarjim, 2001, 314 p.
6. Jürgen B. Einführung in die Interkulturelle Wirtschaftskommunikation. 2. Auflage. V&R, Göttingen 2015, 223 s.
7. Loenhoff J. Interkulturelle Verständigung. Opladen: Lesket Budrich, 1992, 223 s.
8. Moosmüller A. Interkulturelle Kommunikation. Münster: Waxmann Gmbh, 2007, 181 s.
9. Wolfgang W. Transkulturalita□t: Lebensformen nach der Auflo□sung der Kulturen. Publisher: Mu□nchen, Fink, 1992, 170 s.

Göndərilib: 03.09.2021 Qəbul edilib: 21.09.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. 1.518 İmpakt Faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 9 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. 1.518 With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 9 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/53-57

Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
p.parvana84@gmail.com

EPOS MƏTNLƏRİNDƏ PARALELLƏRİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *epos, mif, yasaq, oxşarlıq, qəhrəman, personaj*

The problem of studying parallels in epical texts

Summary

The article raises the issue of comparative study on the basis of the epic rather than the different aspects of the epical texts belonging to different peoples and languages, and initially focuses on the issues of similarity and sameness.In epics, the probability of events, plots, characters, as well as similarities of stylistics to clarify the general linguocultural points is logically accepted.This aspect implies the study of the condition that creates the basis for the sameness and similarity in means of languages, textual units in epics.First of all, the nomination of mythological beings and expression ofsamenessfor their descriptions in linguistic means are studied.
Key words: *epic, myth, ban, similarity, heroism, character*

Dünya xalqlarının epik əsərlərində oxşar cəhətlərin mövcudluğu və təsvir olunan hadisələrin müəyyən qismində paralellik, insan davranış düşüncə tərzində, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə, özünün və ətrafdakıların həyatına münasibətlərindəki ümumi aspektlər həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Epos və dastanların fərqli istiqamətlərdən araşdırılması daha qədim mətnlərin, yazılı abidələrin, mifologiyanın öyrənilməsinə təkan vermişdir.

Mifologiya yunan dilindəki *mythos* («əfsanə») və *logos* («kəlmə») sözlərindən ibarət olub, ibtidai icma cəmiyyəti dövründən başlayaraq, insanın yaratdığı və ya uydurduğu hadisələri, təsəvvürləri, əfsanə və rəvayətləri özündə birləşdirir. Təbiət və cəmiyyətlə bağlı hadisələrin əsl mahiyyətini lazımi qədər anlaya bilməyən vəonların qarşısında aciz qalan insanlar bu hadisələri fövqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirmişlər. Mərasimlər, rituallar, cadugərlik, şamanlıq və s. təbiətdə və eləcə də ictimai həyatda baş verən hadisələrin gerçək xarakterinin başa düşülməməsi, dərk olunmaması nəticəsində ortaya çıxmışdır (1, s.143).

Lakin mifologiya, dini baxışlar və mövhumat dildən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onunla qarşılıqlı əlaqədə, ayrılmaz vəhdətdə yaranıb, inkişaf edir, onlarla bağlı olan məfhumlar məhz insanların dilində öz əksini tapırdı. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, mifologiya ilə dil bərabər inkişaf yolu keçmiş, daima bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur.

Yazıya qədər mifoloji təsəvvurlər yalnız şifahi şəkildə yayılmış, nəsildən- nəsilə ötürülmüşdür. Təbii ki, heç bir xalqın bütün mümkün mifoloji irsi bu günə gəlib çatmamışdır. Mifologiya, rəvayət və əfsanələr, nağıl və dastanlar bəzi xalqlarda az, bəzilərində çox olmaqla yaşamış, sonralar yazıya köçürülmüş, dil materialına çevrilmişdir

İbtidai cəmiyyətlərdə mifinsanların həyatı qavramasının əsas ifadə forması idi. Bu mənada miflər insanın təbiətə, onu əhatə edən mühitə, bütünlükdə dünyaya münasibətini ifadə edirdi. Ümumiyyətlə, mifin mahiyyəti, onun ibtidai düşüncədəki yeri və rolu ilə bağlı bu günə qədər elmdə bir çox ciddi araşdırmalar aparılmışdır. Bu isə mifşünaslıqda müxtəlif konsepsiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Naturmifoloqlar, antropoloji məktəbin nümayəndələri, strukturalistlər və b. mifin dərki yönündə bir sıra fundamental konsepsiyalar işləyib hazırlamışlar. Bu tədqiqatlara L.Levi Brülü, Qolosvkeri, C.C.Frezeri, K.Levi-Strossu, M.N.Steblin-Kamenskini, V.V.İvanovu, V.N. Toporovu və bir çox alimləri aid etmək olar.

İbtidai insanın məntiqi ilə bağlı bir çox mifşünasların gəldikləri ortaq fikir bundan ibarətdir ki,

əvvəla, hələ ibtidai insan özünü onu əhatə edən mühitdən təbii və sosial mənada kənarda təsəvvür etmirdi. İkincisi, L.Levi-Brülün təbiri ilə desək, məntiqi elementlərin diffuziyalığı, ibtidai düşüncənin bölünməzliyi mifoloji məntiqin əsasını təşkil edirdi. Bunun nəticəsində miflərdə ümumilikdə təbiətin insanlaşdırılması və mədəni (sosial) obyektlərin geniş «metaforik» müqayisəsi yarana bilmişdir. Bir sözlə, insan təbiəti bacardığı qədər canlandırır və ona öz fərdi mülahizələrini də aid edirdi.

İbtidai cəmiyyətlərdə mifin insan şüurundakı mahiyyətini araşdırmaq üçün əsas vasitələrdən biri də dünya xalqlarının miflərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması oldu. Bu hal problemin həlli üçün əsas vasitələrdən birinə çevrildi. Belə ki, mifologiya üzrə mütəxəssisləri mifləri bir araya toplamaqla və onları müqayisəli şəkildə araşdırmaqla mifin mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışdılar.

İnsanın mifoloji təsəvvürlərinin təkamülü müxtəlif elm sahələrində diqqəti cəlb edir, tədqiqat obyekti olur. Dilçilik də bu istiqamətdə elmi araşdırmalara xüsusi diqqət verir və bütün bu diqqətə baxmayaraq belə tədqiqatlara yenə də kəskin ehtiyac duyur. "Mifoloji təsəvvür təkcə bizim eşitdiyimiz nağıl və əfsanələri bəzəyən, onların məzmununu "müşayiət edən ornamental detallar məcmuu deyil. Mifoloji təsəvvür qədim insanın dünyagörüşünün əsasını formalaçdıran, onun hərəkətlərinin normativ sistemini müəyyənləşdirən, onun təbiətlə münasibətlərini tənzimləyən və cilalayan bütöv bir yaşayış üsuludur" (2, s.24).

İbtidai insanın məntiqi ilə bağlı bir çox mifşünasların gəldikləri ortaq fikir bundan ibarətdir ki, ibtidai insan özünü onu əhatə edən mühitdən təbii və sosial mənada kənarda təsəvvür etmirdi. Məntiqi elementlərin diffuziyalılığı, ibtidai düşüncənin bölünməzliyi mifoloji məntiqin əsasını təşkil etmişdir.

«Bəlli deyil ki, nə üçün mifdə nəql olunanlar real fakt kimi dərk olunur, həm də bəlli deyil ki, miflər nə üçün yaranır və onun vasitəsilə insan şüurunda nəyə istinad olunur və s. (3, s.1). İbtidai cəmiyyətlərdə mifin insan şüurundakı mahiyyətini araşdırmaq üçün əsas vasitələrdən biri də dünya xalqlarının miflərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması olmuşdur. Hər bir xalqın mifologiyası onun şifahi xalq yaradıcılığında yaşamış və sonradan onlar mümkün olduqca yazıya köşürülmüşdür. Folklor adətlər, inanclar, vərdişlər, davranışlar, həyat təcrübəsi, əyləncə, dərd-kədər, adət və ənənələr, hal-vəziyyətlər, sevinclər toplumu olub şifahi şəkildə insan qrupları və cəmiyyətləri tərəfindən nəsildən-nəslə miflər, əfsanələr, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, şeirlər, mahnılar və başqa təsvir vasitələri ilə keçmişdir. Bu mənbələr dilin qədim qatları haqqında məlumatları özündə cəmləmişdir. Mifologiyanın tədqiqinə bütün mifologiyaları müəyyən məntiq əsasında qruplaşdırıb bir araya gətirmə və onu bir küll kimi öyrənmə özünü dilçilik üçün də doğrulda bilir. Bu baxımdan müxtəlif xalqların şifahi xalq ədəbiyyatından sistemli şəkildə istifadə etməklə qədim dövrlə bağlı ümumi problemlərin həllinə cəhd göstərmək, fikrimizcə, aktual bir məsələdir. Nisbi iri həcmli olan, insan təcrübəsinin və insan həyatının müxtəlif sahələrindən bu və ya digər dərəcədə geniş məlumat verən eposların müqayisəli şəkildə araşdırılması əhəmiyyətinə görə diqqəticəlb edir. Məntiq, ilk növbədə, eposlarda paralelləri, oxşarlıqları aşkara çıxarmağın vacibliyini təsdiqləyir. Şübhəsiz ki, niyə oxşardır, niyə eynidir kimi suallar qoyub onlara cavab tapmaqla müəyyən bir ilkin çıxış nöqtəsinə yaxınlaşmaq mümkündür. Bu nöqtəyə yaxınlaşmaq özü gələcək tədqiqatlar üçün vacib material bazası yarada bilər. Eposların tədqiqinə bu istiqamətdə yanaşmanın özü bir neçə qola ayrılır. Biz aşağıdakı qolları ayırırıq

-qohum dillərin daşıyıcıları olan xalqların eposlarının tədqiqi;
-coğrafi sistemi əsas götürməklə qonşu xalqların eposlarının tədqiqi;
-müxtəlifsistemli dillərə aid eposların tədqiqi;
-eposların konkret meyar üzrə qruplaşdırılıb araşdırılması;
-eposların bir küll kimi fərqli aspektlərdən tədqiqi.

Qeyd olunan istiqamətlərdə bir sıra ilkin tədqiqatlar vardır(4; 5; 6; 7) və onların nəticələrinə, şübhəsiz ki, əsaslanmaq olar. Bununla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, eposlarda oxşarlıqların tapılması məsələsinə müxtəlif tərəflərdən baxmaq olar. Məsələn, eposlarda təsvir olunan birliklər, qəhrəmanlar, hadisələr arasında oxşarlıq və eynilik tədqiqat obyekti ola bilər. Bu istiqamətdə

tədqiqatın əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədilə qədim anqlosaksonların "Beovulf" və Azərbaycan aid olan "Kitabi-Dədə Qorqud" arasında paralelləri aşkara çıxarmağa çalışaq.

Birinci oxşarlıq. Təsvir olunan cəmiyyətlərin müəyyən səlahiyyət sahiblərinin davranış və nitqində oxşarlıq.

"Beovulf" eposunda Xrodqarın gözətçilərindən biri Beovulf və onun drujinasının gəmidən enib sahilə çıxdığını görüb onların qarşısına çıxır və rəsmi soruşur:

"Silahlı, qalxanlı, əyni zirehli
Dəniz küçəsiylə, uca gəmidə,
Su aşan insanlar, deyin, kimsiniz?
Sahil qoruyanam, dəniz güdənəm,
Ki, Dena yurdunu yağı dənizlə,
Gəlib yağmalaya, bilməsin qəfil" (8, s. 23-24).

Skildinqlərin gözətçisi gələnlərin kimliyi soruşulmaqla onların döyüş geyimində, silahlı, gəldikləri gəminin isə ağır yüklü olmasını xüsusi qeyd edir. Burada epos üçün səciyyəvi olan cəhət budur ki, gözətçi ilk növbədə gələnlərin kim olduğunu soruşur, bundan sonra sanki bu sualı vermək səhiyyətini təsdiqləmək üçün özünü təqdim edir və indiyədək kimsənin çəkinmədən belə şəkildə, icazəsiz buralara gəlmədiyini söyləyir.

Tayfanın yaşadığı ərazinin sərhədlərini qorumaq, sərhədə gözətçi qoymaq KDQ dastanlarında da vardır."*Äÿäÿ Ãîðãóä àéäûð: «Õàíûì, áóíûn ö÷èíè äÿõè áèð éèÿèäÿ âåðÿëëìè, -äåäè, -Îüóç åëèíÿ ãàðàâóë îëñóí!»-äåäè. Õàí Áàéûíäûð «Êèìÿ âåðÿëëì?»-äåäè. Ñàüûíà-ñîëûíà áàõäû. Êèìñÿ ðàçû îëìàäû. «Áÿêèë» äåÿðëÿðäè, áèð éèÿèä âàðäû. Ànà áàõäû, àéäûð: «Ñÿí íÿ äåèðñÿí?» Áÿêèë ðàçû îëäû. Ãàëãäû éåð þïäè. Äÿäÿì Ãîðãóä ùèììÿò ãûëûcûí áåëèíÿ áàüëàäû. ×îìàüû îìóçûíà áûðàõäû. Éàéû ãàðóñûíà êå÷öðäè. Øàùáàç àéüûðû ÷ÿêäèðäè, áöäÿ áèíäè. Õÿñìèíè, ãþâìèíè àéûðäû, åâèíè ÷þçäè, Îüóçäàí êþ÷ åëÿäè. Áÿðäÿéÿ, Ýÿícÿéÿ âàðóá âÿòÿí òóòäû. Òîãóç òöìÿí Ýöðcöñòàí àüçûíà âàðóá ãîíäû. Ãàðàâóëëûã åéëÿäè. Éàä-êàôÿð ýÿëñÿ, áàøûí Îüóçà ÿðìÿüàí ýþíäÿðäè*" (9, s.104).

"Beovulf"da gözətçi gəlmələrə müəyyən hörmətlə yanaşır, onların başçısının adi adam olmadığını əsilli nəsildən, güclü, boyca çox hündür olduğunu da söyləyir. Buna baxmayaraq, o**,** vəzifəsini yerinə yetirdiyi üçün gələnlərin kimliyini ciddi və sərt şəkildə soruşur. Yəni gözətçi bu sualına cavab almalıdır. Əks təqdirdə, döyüş barədə birbaşa heç bir söz deyilməsə də, ona işarə hiss olunur.Eyni zamanda gözətçi gələnlərə qarşı çox aqressiv deyil, nitqini hörmət və ehtiramla qurur.

"Beovulf"da gözətçinin adi, sıradan bir əsgər deyil, qəhrəman olduğu, gəmi qoşununa qarşı tək dayandığı göstərilir. Gözətçi adi gözətçi deyil, mifik gözətçidir.Bir şəxsin özünü gəmi qoşununa qarşı duran kimi təqdim etməsi onun fövqəl-qüvvəsindən, döyüş bacarığından xəbər verir.Paralel aparsaq KDQ-də Bəkil və oğlanları, Qaraca çoban da bu cür qəhrəmanlardandır.KDQ qəhrəmanlarıpnın fövqəlgücü həm ozan, həm də qəhrəmanların öz dili ilə verilir.

Qaraca çobanı qəhrəman kimi ozan təqdim edirvə bu təqdimatda çobanın qəhrəman kimi böyüklüyü onun sapandının təsviri ilə verilir: "*Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanını ayasıydı, üç keçi tüyindən sapanının qollarıydı. Bir keçi tüyündən çatlağucıydı. Hər atanda on iki batman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı, ocaq kibi oyrulardı. Üç yıladaq taşı düşdigi yerin otı bitməzdi. Simuz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusından*" (9, 57).

"Beovulf"da isə gözətçinin mifik qəhərmanlığı onun öz dilindən dolayısı ilə səslənir. Ümumiyyətlə, epos ənənəsinə görə qəhrəmanlar böyük sayda düşmənlə tək vuruşurlar. Hər iki eposda belə faktlar kifayət qədərdir.

Beovulf tayfası, kralı, atası haqqında məlumat verir, onların qəhrəmanlığını diqqət mərkəzinə çəkir. O öz qəhrəmanlığı barədə heçnə demir, birbaşa xeyirxah məqsədlə gəldiklərini söyləyir, qarşısındakına hörmətlə yanaşır ondan məsləhət istəyir, eşitdiklərinin doğruluğunu soruşur. Beovulfun nitq aktında fokus nöqtəsinin müəyyən faktlar üzərinə köçürülməsi, məqsədin dolayısı ilə ifadəsi, qorxunc düşməni öldürmək üçün deyil, bəladan qurtarmaq üçün məsləhət vermək istəklərini ifadə etməsi, gözətçi-adresatı inandırır, onda gələnlərə hörmət oyadır.Əgər Beovulf qorxunc qaniçən Qrendeli öldürməyə gəldiyini və bununla da skildinqləri xilas etmək istədiyini

söyləsə idi qarşısındakı qəhrəmanı bu və ya digər dərəcədə təhqir etmiş olardı.Belə çıxardıkı, Beovulf bu tayfanın igidlərini heçə sayır, aciz, zəif hesab edir.Ünsiyyətin bu şəkildə davamı münaqişə situasiyası yaradacaqdı.Belə konflikt situasiyasına "Beovulf"da da, KDQ-də rast gəlmək mümkündür. Bütün bu cür hallarda icmanın hüquq və kodeks qaydalarının pozulması baş verir. "Mifin yasaqlarını iki böyük qrupa bölmək mümkündür. Bunlardan biri hüquqi yasaqlar, digəri etik yasaqlar şəklində müəyyənləşdirilə bilər. Həm hüquqi yasaqlar, həm də etik yasaqlar bütövlükdə cəmiyyəti möhkəmlətmək məqsədini güdür" (10, s. 67).

KDQ qəhrəmanları arasında ünsiyyət zamanı epos etiketinin pozulması, bir qayda olaraq, konfliktə münaqişəyə səbəb olur. "Uşun qoca oqlı Səgrək boyu"nda Əgrəkin bəyləri saymadan yuxarı başda oturması Tərs Uzamışın acığına gəlir. O deyir: "*Mərə Uşun qoca oğlı, bu oturan bəglər hər biri oturduğı yeri qılıcilə, ətməgilə alubdur. Mərə sən başumı kəsdin, qanmı tökdün, acmı toyurdun, yalıncığımı donatdın!" –dedi. Əgrəg aydır: "Mərə Tərs Uzamış, baş kəsib, qan tökmək hünərmidir?" Aydır"Bəli hünərdir ya*" (9, s. 110).

Bu fraqmentdə Oğuzun iki igidi arasında münaqişə situasiyası yaranır. Əgrəg Tərs Uzamışla mübahisəyə girmir, qəhrəmanlıq, hünər göstərmək üçün Qazandan "aqın" diləyir. Onun məqsədi baş kəsib, qan tökmək bacarığını Tərs Uzamışa sübut etməkdir. Əgrəg istədiyi razılığı alır. Aydın olur ki, Oğuz igidləri arasında münasibətdə kimin haqlı olması faktı əsas götürülür. Yerində deyilmiş doğru söz qəhrəmanı özündən çıxarmır.

"Beovulf"da Unfert ilə Beovulf arasında oxşar narazılıq yaranır. Beovulfun onların ölkəsinə gəlib Qrendeli öldürmək istəməsi Unfertin xoşuna gəlmir. O, Beovulfu təhqir edir:

"Güclü olduğunu həqiqətən də,
Benstanın oğlu sübut elədi!
Sənin uğuruna buna görə də,
İnanmıram, hərçənd qələbələr də
Ağır döyüşlərdə qazanmısan sən" (8, s.34).

Kralın yanında baş vermiş mübahisədə Beovulf da sakitliyini qoruyub saxlayır. Sanki o da əvvəlki igidlikləri ilə deyil, Qrendeli öldürməklə qəhrəmanlğını Unfertə sübut etmək istəyir.

Bu hadisə də eposlarda qəhrəmanların öz igidliklərini sözlə deyil, döyüş meydanında göstərmək istəyini təsdiq edir. KDQ-də Bəkillə Qazan, Aruzla Beyrək, Beyrəklə Yalıncıq arasında mübahisələr qələmə alınmışdır. Fikrimizcə, bu paralellər janr özəlliyi ilə bağlıdır.

Eposlarda mifoloji varlıqlarla qəhrəmanların mübarizəsindən bəhs olunur. Bu cəhət eposlarda oxşarlıq hadisəsidir. Bəzi eposlarda mifoloji varlığın eyniliyi, baş verən hadisələrin oxşarlığı diqqəti cəlb edir. KDQ-də Təpəgöz boyunda oğuzlar düşmən hücumuna qəfil məruz qalır və qaçıb xilas olurlar. Aruzun südəmər oğlu isə həmin yerdə unudulur. Onu aslan böyüdür. Elə bu boyun əvvəlində Şobanla pərinin görüşü, pərinin çobandan oğlan doğması və pəri uşağını Aruzun saxlamağa götürməsi epos süjetləri üçün səciyyəvi hadisələr kimi qiymətləndirilə bilər.

Təpəgöz obrazı Homerin "Odisseya" poemasında da vardır. K.Abdullayev göstərir ki, Polifemə nisbətən Təpəgöz daha dolğun bir ömür yoluna malikdir – onun "Dədə Qorqud" dastanında anadan olandan və həlakına qədər bütün həyatı izlənib təsvir edilir. "Odisseya"da isə Polifemin həyatının yalnız bir kəsiyi – məhz Odisseylə qarşılıqlı münasibətə aid olan kəsik işıqlandırılır" (10, s.123). Mifoloji varlıqdan insanadoğru inkişaf əsas götürülərsə, təpəgöz polifemdən sonrakı dövrə aid olur. Hətta təpəgözün haradan gəlməsi sualı da KDQ-də qismən cavablandırılır. İnsan-pəri münasibətinin nəsil davamı kimi təqdim olunan təpəgöz insan cəmiyyətində yaşayır. Homerin yaratdığı obrazla müqayisədə zahiri görkəm, güc, nəhənglik, bədənin müdafiə qabiliyyəti və bədənin zəif yeri kimi oxşarlıqlar, paralellər vardır. Lakin təpəgöz insan ailəsində böyürür, onu oğulluğa götürmüş "Aruz, dəpəgözi dögdi, sögdi, yasaq eylədi, əsləmədi. Axır evindən qodı" (9, s. 99). Yəni təpəgöz mifoloji varlıqdan insana çevrilmir. Zahiri fərqləndirmədə əsas göstərici təpədə bir gözün olmasıdır. Başqa eposlara nəzər salsaq onlardakı bədheybət varlıqlar da müəyyən bədən anormallığı ilə seçilirlər. Qədimə getdikcə belə zahiri anormallıq daha çoxdur. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə kəckin fizioloji fərqlər azalır.

Biz bu yazıda anqlosakson, Azərbaycan və yunan eposlarında bəzi oxşar cəhətlər üzərində dayandıq. Kifayət qədər dərin araşdırmalar apardıqda müxtəlif səpkili oxşarlıqlar aşkara çıxarmaq mümkündür və onların koqnitiv-diskursiv təhlili müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılmasına kömək edəcəkdir. Qohum dillərin eposlarının müqayisəli təhlili leksik, frazeoloji, qrammatik səviyyələrdə oşarlıq və fərqlərin aşkara çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Belə müqayisələr sonradan konseptlər səviyyəsinə qaldırıla bilər. Eposlarda hansı konseptlərin dominant olması, onlarını nüvə, nüvəətrafı və periferiya elementlərinin təyin edilməsi, fikrimizcə, önəmlidir.

References

1. Azerbaijan National Encyclopedia: Baku; "East-West"?, 2007, 833 p
2. Akhundov A.A. Language and Culture: Baki " Writer" 1992, 192 p
3. Steblin Kaminski M.I. Myth. L.; Science, 1976, 104 p
4. Aliyev. S "The Book of Dede Gorgud" and medieval European epics". Baki. BSU 2017, 229 p
5. Maharramova G.A. Syntactic parallelism in the epos "Kitabi-Dada Gorgud" and "The Epic of Igor's Regiment" Bakı Mutarcim, 2012, 504-520 p
6. Abdullayev K.M., Mammadov A.Y., Musayev M.M. so on. Complex syntactic units in the Azerbaijani language. Baki Mutarcim, 2012, s.563-587
7. Beowulf Anglo-Saxon epic poem Baki, Elm and təhsil, 2021, 144 s
8. Kitabi Dada Gorgud. Baki, Writer, 1988, 265 p
9. Abdullaev K. Secret "Dada Gorgud". Baki, Writer, 1991, 152 p

Göndərilib: 04.09.2021 Qəbul edilib: 21.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/58-62

Nigar Hafiz qızı Məmmədova
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
nigarisrafilova90@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARININ TARİXİ MEYARA GÖRƏ TƏSNİFATI

Açar sözlər: *insan hüquqları, ombudsman, sosial istismar, işğal olunmuş torpaqlar, qaçqınlar*

Theories of human rights and its history
Summary

Human rights are the opportunities that people have from birth to death. Regardless of race, nationality, gender, every person has certain rights. These rights must be applied regardless of where and in what position people live. No one has the right to receive these rights from people. But there are also some restrictive cases in this area. If a person violates the law or acts contrary to the national security interests of the state, then it is inevitable to make decisions within the framework required by the law.

Human rights are norms that seek to protect people from serious political, legal and social exploitation. The most important of these rights are freedom of religion, the right to a fair trial on criminal charges, the right not to be tortured and the right to education. The philosophy of human rights is understood to answer questions about the existence, essence, validity, justification and legal status of human rights.

Human rights are relations that determine the place and role of a person and a citizen in society and the state, the essence of the realization of a person's own capabilities and limits established by the state, as well as ways of ensuring and protecting. At the same time, the legal status of a person includes socio-economic, civil, political and personal rights and freedoms.

Key words: *human rights, ombudsman, social exploitation, occupied lands, refugees*

Giriş

İnsan hüquqları fərdi şəxsiyyətin ləyaqətini və ictimai həyatın bütün sahələrində həyat azadlığını təmin edən təbii imkanlardır. Şəxsi hüquqlar, müəyyən bir vəziyyətdə müəyyən bir şəxsə tətbiq olunan səlahiyyətlər olaraq başa düşülür. Bu səlahiyyətlərin əhatə dairəsi həm yaşayış şəraitinə, işinə və ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi vəziyyətə, həm də ictimai-siyasi vəziyyətə bağlıdır. "Şəxsiyyət" anlayışı ölkə vətəndaşlarını, xarici vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri və qaçqınları əhatə edir. Bir fərdin hüquqları onun yetkinlik dərəcəsini, insanın fərdi xüsusiyyətlərini, hərəkətlərini yönəltmək və hərəkətlərinin qanuniliyini dərk etmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Orta əsrlərdə bir insanın cəmiyyətdə və dövlətdə hüquqi statusu Tanrı qanunları ilə əvvəlcədən təyin edilirdi. Hüquqlar monarxın tabeçiliyinə verdiyi imtiyazlar kimi yozulurdu.

Lakin XIX əsrdə ateizm və humanizm ideyalarının geniş yayılması insan hüquqları haqqında irəli sürülən fikirlərə münasibəti də dəyişdi. Uzun mübahisələr və təzadlı fikirlərdən sonra ABŞ Ali Məhkəməsinin sədri Con Marşall insan hüquqları və dövlət mənafeyi arasındakı münaqişəni insan hüquqlarının xeyrinə dəyişə bildi. Nəhayət, amerikalılar ilahi qanunu insani qanunla əvəz edə bildilər.

Hikmət Hacızadənin müəllifi olduğu "İnsan hüquqları" kitabında belə yazılır: "İnsan hüquqları və dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması üç müddəaya əsaslanır:

-hər bir insan doğulduğu gündəncə, böyük, təkrarolunmaz və qiymətli bir varlıqdır, onun öz muxtariyyəti və ləyaqəti var, insanın ləyaqətinə toxunaraq onun muxtariyyətinə müdaxilə etməyə dövlətin ixtiyarı yoxdur;

-hər hansı hakimiyyətin öz hədd-hüdudu var;

-hər bir kəs öz hüquqlarını qoruyaraq dövlət qarşısında tələblər irəli sürə bilər.

Ayrılmaz hüquqları insan ona görə doğulan gündəncə qazanır ki, o, insandır. Bu hüquqlar eyni dərəcədə həm cəmiyyətin yaşlı nümayəndəsinə, həm uşağa, həm hörmətli adama, həm də cinayətkara məxsusdur.” (4,11)

Bəzən biz insan hüquqlarından danışarkən, insan hüquqları inistitutunun tarixini unuduruq. İnsan hüquq və azadlıqlarının ümumi nəzəri əsasları antik dövrün siyasi və hüquqi təlimlərindən qaynaqlanır. Sofistlər hələ eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə bütün insanların təbiətcə bərabər olduqlarını və bununla yanaşı eyni təbii hüquqlara sahib olduqlarını qeyd ediblər. Bu hüquqlara isə ən başlıcası, insan həyatının ən yüksək dəyəri kimi azadlıq daxil idi.

Doğrudur, filosoflar insan hüquqlarının mahiyyəti barədə sonsuz mübahisələr apara bilərlər, lakin beynəlxalq birlik 1948-ci ildə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini qəbul edərək insan haqlarının qorunmasına sadiqliyin artıq elan etmişdir.

Təbiətinə görə insan hüquqları ayrılmaz olduğundan, dövlətin bir insanın şəxsi həyatına müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Bu cür hüquqlar, “İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsi” ndə qeyd edildiyi kimi, bəşər ailəsinin Bütün üzvlərinin özünəməxsus ləyaqətindən və azadlığından irəli gəlir. (7,44)

Müəyyən şərtləri nəzərə almaqla, insan hüquqları itirilməzdir, çünki bu hüquqlar insanın varlığı ilə əlaqədardır. Bu baxımdandır ki, kimsə cinayətdə təqsirli bilinərsə, həbs oluna bilər. Ya da bir ölkənin hökuməti ölkədə baş verən hadisələrin gedişatı ilə əlaqədar olaraq fövqəladə vəziyyət, yaxud komendant saatı tətbiq edə bilər.

İnsan hüquqları içində yer alan təhsil hüququ ən önəmli və vacib amillərdən biridir. Müasir cəmiyyətdə təhsilin rolu olduqca böyükdür. Təhsil insanın özünə güvənərək bütün hədəflərə çatmasına kömək edən qabiliyyəti inkişaf etdirən, eyni zamanda inamlı və real baxışa sahib olmanın əsasıdır. Dünyadakı bütün adət-ənənələri, mədəniyyəti öyrənmək, sərgilərə və seminarlara qatılmaq, elmi, publisistik məqalələr oxumaq, klassik ədəbiyyatla maraqlanmaq insanın qarşısında yeni üfüqlər açılmasına səbəb olan hallardır. Təhsil insanı formalaşdırır, həmçinin insanda dözüm, intizam, məqsədyönlülük də formalaşdırır. Həmçinin, təhsil insana potensialını üzə çıxarmağa, yeni şeylər öyrənməyə, savadlı və əxlaqlı olmağa kömək edir. Əgər bir insan hər gün yeni bir şeylər öyrənməyin axtarışında olacaqsa, bu onu rahat, işıqlı bir həyatla təmin edəcəkdir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsində yazılır: “Hər bir şəxsin təhsil hüququ var. Ən azı ibtidai və ümumi təhsil pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Hər kəs texniki və peşə təhsili almaq imkanına malik olmalıdır, ali təhsil də hər kəsin qabiliyyəti əsasında hamıya eyni dərəcədə müyəssər olmalıdır.” (5,13)

Bütün digər sahələrdə və dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan dövlətində də insan hüquqları sahəsində islahatlara ehtiyac yaranmışdır. Bu islahatlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilmişdir. Bu, 1993-cü ildə, Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra baş vermişdir.

Ən əsası isə ulu öndər dövlətçiliyimizi təhdid edən təhlükəli tendensiyaları aradan qaldırdıqdan, müstəqil Azərbaycanın ideoloji-iqtisadi əsaslarını (Azərbaycançılıq ideologiyası və “Əsrin müqaviləsi”) möhkəmləndirildikdən az sonra müəllifi olduğu 1995-ci il Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqlarını təsbit etdi və hüquqi təminat altına aldı. Beləliklə, olduqca qısa zaman kəsiyində müdrik rəhbərin dəmir məntiqi, silinməz dəsti xəttinin, zəngin həyat təcrübəsinin və işıqlı zəkasının ən böyük əsəri olan, dünya standartlarının tələblərinə tam dolğunluğu ilə cavab verən Konstitusiya layihəsi hazırlanaraq noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsinə təqdim olundu. Həmin sənəd 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə qəbul olundu. Bu gün Əsas Qanunu iftixar hissi ilə xalqımız haqlı olaraq “Heydər Əliyev Konstitusiyası” adlandırır, eyni zamanda onu Heydər Əliyevin siyasi yaradıcılığının şah əsəri hesab edir. Bu, xalqın ulu rəhbərə olan sonsuz və ülvi məhəbbətin ifadəsi, Konstitusiyanın hazırlanmasında, müzakirəsində və qəbul edilməsində yorulmaz fəaliyyətinə verdiyi halal qiymətdir. (3,7)

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzi dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarını ciddi surətdə pozmaqla dövlətlərə maddi və mənəvi zərər vurmaqdan çəkinmirlər. Belə bir halla bizim dövlətimiz də uzun illərdir qarşı-qarşıyadır. Erməni millətçilərinin və onlara bu işdə dəstək olan xarici

dövlətlərin ölkəmizə qarşı yeritdikləri etnik təmizləmə və soyqırım hesab olunan Xocalı faciəsi beynəlxalq müstəvidə hüquq pozuntusu hesab olunaraq bəşər tarixində qanlı tarix kimi iz qoymuşdur. Bu hadisə tarixə genosid kimi düşən faktdır. Genosid isə beynəlxalq müstəvidə ən ağır cinayət hesab olunur.

Uzun illər torpaqlarımızın 20 faizini işğal altında saxlamış Ermənistan dövləti ölkəmizə külli miqdarda zərər vurmuşdur. İşğala məruz qoyduğu torpaqlarda dövlətimizə aid mədəni irsləri, qoruqları, tarixi abidələri vandalizm törədərək məhv etmişdir. Hüquqlarımızın qorunması ilə bağlı uzun illər beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif sənədlər, qətnamələr, bəyanatlar qəbul etsələr də işğalçı dövlət olan Ermənistan geri addım atmamışdı. Bu səbəbdən Ali Baş Komandan döyüş əmrini imzaladı və Azərbaycan dövləti itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmaq haqqını qazandı.

II Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan insan haqlarını kobudcasına pozaraq dinc əhalini hədəf seçmişdi. Bu onun göstəricisidir ki, Ermənistan hər zaman oynadığı çirkin oyunlardan əl çəkməyərək, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsini də bu oyuna alət etməkdən çəkinməmişdi. Müharibənin qanunlarından kənara çıxaraq dinc sakinlərin yaşadıqları bölgələrə silah gücü ilə təcavüz edib ahıl, körpə yaşlı insanların ölümünə səbəb olmuşdu.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin və ölkə başçımız olan cənab İlham Əliyevin qarşısında həllini tapmalı olan bir çox problemlər durur. Bunlardan ən əsası işğaldan azad olunmuş torpaqlarda yaşayışı yenidən bərpa etməkdir. Digər vacib amil isə ölkəmizə vurmuş olduqları maddi-mənəvi zyana görə beynəlxalq səviyyədə Ermənistana qarşı cinayət işinin açılmasını təmin etməkdir.

Əsl ədalət qanunların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Dövlətdə yaşayan insanlar isə mütləq şəkildə qanunlara tabe olmalıdırlar. Bu isə əslində hər bir insanı ucaldır. Ona görə də, dövlət inkişaf etmiş cəmiyyətlərin birliyidir. (2,96)

Milli birliyi qoruyub saxlamaq üçün dövlət öz vətəndaşlarının mənafeyini qorumalı, vətəndaş isə dövlətin qanunlarından kənar çaxmamalıdır. Bizim müstəqilliyimiz qanunlara hörmət, insan azalığını təmin etmək və ölkə başçısının ətrafında sıx birləşməkdədir. Ali Baş Komandanın "Dəmir yumruq" əməliyyatı Azərbaycanı dünyada güclü bir dövlət kimi tanıtdı. Yaşadığın ölkəni sevmək üçün vətəndaş olmaq şərt deyil. Ən əsası ölkə qanunlarına hörmətlə yanaşmaq və insanlığı qorumaq, verilən səlahiyyətlərdən sui istifadə etmədən yaşamaqdır. Harada yaşadığından asılı olmadan, azad yaşadığını hiss etmək çox vacib şərtdir.

Aristippus şəxsi azadlığı yüksək dəyərləndirərək bildirir ki, hansısa ölkənin vətəndaşı olmaq vacib deyildir. İnsana yetər ki, hər yerdə yadelli kimi yaşasın.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"ə əsasən ölkəmizdə böyük quruculuq işlərinə start verilmişdir. Öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüş məcburi köçkünlər tezliklə öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar. Burada yaradılan hər bir şərait vətəndaşların istəkləri nəzərə alınaraq, onların vətəndaşlıq hüquqları qorunaraq yerinə yetiriləcəkdir. Bundan ötrü xalq və hakimiyyət birliyi mütləqdir.

Qədim Romalı natiq, filosof, siyasi xadim, hüquqşünas M.T.Siseronun belə bir fikri var: "Vətəndaşların dövlət quruculuğunda iştirak etməsi və öz iradələrini bildirməsi müdrik və alim insanların rəhbərliyi ilə bir ahəng təşkil etməlidir." (6,13)

Azərbaycan xalqı işğaldan azad olunmuş Qarabağda yenidənqurma işlərinin bitməsini səbirsizliklə gözləyir. Torpaqların azad olunmasından sonra minadan təmizləmə işləri yerinə yetirilir. Daha sonra ərazilərin sistemli şəkildə bərpa və yenidənqurma işləri həyata keçiriləcək, əhalinin məskunlaşdırılmasına başlanılacaq, böyük potensiala malik regionun iqtisadiyyatı inkişaf etdiriləcəkdir.

Hər bir dövlət bilməlidir ki, ölkənin demokratik şəkildə inkişafı üçün vətəndaşın hüquqlarını müdafiə vacib faktdır. Dövlətin ən ali vəzifəsi insan hüquqlarının qorunmasıdır. Respublikamızda müxtəlif sahələr üzrə insan hüquqlarının qorunması gündən-günə genişlənir. Bu baxımdan, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) institutunun rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

"Yeri gəlmişkən, 27 oktyabr 2006-cı il tarixdə Milli İnsan Hüquqları təsisatlarının Beynəlxalq əlaqələndirmə Komitəsi tərəfindən Azərbaycan Ombudsman təsisatına ən yüksək "A" statusu

verilmişdir. Bu status milli insan hüquqları təsisatlarının Paris Prinsiplərinə cavab verməsinə əsasən müəyyən edilir və Azərbaycan Ombudsman təsisatının beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişləndirilməsinə, ona BMT-nin İnsan hüquqları şurasının fəaliyyətində müstəqil olaraq iştirak etmək və tövsiyələr vermək, BMT-nin saziş Qurumlarına Hökumət tərəfindən hazırlanan hesabatlarla bağlı öz rəyini bildirmək, paralel hesabatlar hazırlamaq və sazişlərin yerinə yetirilməsinin monitorinqini həyata keçirmək səlahiyyətləri verir." (1,83)

İnsan hüquqları həm ümumilikdə məcburi normalar sistemi, həm fəlsəfi bir konsepsiya, həm də islahatların ideoloji əsaslandırılması kimi və hətta bəşəriyyətin ümumdünya ədalət və bütün insanların ləyaqətlə bərabərliyi haqqında xəyallarını təcəssüm etdirən gözəl bir fikir kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Şübhəsiz ki, insan hüquqlarının qorunması və razılaşmalara əməl olunması vəzifəsinin icrası, ilk növbədə, ölkənin əldə etdiyi uğurların səviyyəsindən və milli səviyyədə mövcud olan mexanizmlərdən asılıdır. Tətbiq olunan milli qanunlar, siyasətlər, prosedurlar və mexanizmlər hər ölkədə insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün əsas amillərdir. Bu səbəbdən insan hüquqlarının milli konstitusiya və hüquq sistemlərinin bir hissəsi halına gəlməsi, hüquqşünasların insan hüquqları standartlarını praktikada tətbiq edə bilməsi və insan hüquqları pozuntularının qınanması və cəzalandırılması vacibdir. (8,67)

İnsan hüquq və azadlıqlarına məxsusluq ayrı-seçkiliyə yol verilmədən, konkret şərait və yerli səciyyələr nəzərə alınmaqla, hər bir fərdə şamil olunmalıdır. Hansısa şəxsi xüsusiyyət və keyfiyyət, sosial-siyasi və iqtisadi şərait, mədəni, intellektual səviyyə baxımından fərqlilik, dini və mədəni özünəməxsusluq, iqtisadi cəhətdən imkanlılıq, hansısa peşə və vəzifə sahibliyi, dövləti səlahiyyətlilik haqların bu və ya digər ölçüdə çox və ya az tanınması üçün əsas ola bilməz. İnsan haqları, subyektiv yanaşmadan irəli gələn bəzi istisna və məhdudiyyətlə tanındıqda, öz həqiqi mahiyyətini itirir, müəyyən fərdlərin, bir imtiyazlı qrupun hüquqlarına çevrilir.

Bu gün insan haqları, məhz belə bir müstəvidə öz hüdudlarını genişləndirir. İnsan hüquqlarının təmin və müdafiə olunması istiqamətində dövlətlərin göstərdikləri fəaliyyətin əhəmiyyəti göz qabağındadır. Bu gün bir çox dövlətlər insan hüquqları ilə əlaqədar, o cümlədən, dini və mədəni müxtəlifliyi nəzərə almaq şərti ilə daxili qanunvericilikdə mütərəqqi işlər görməkdədirlər. İnsan hüquqları dövlətlərin konstitusiyası və qanunları vasitəsilə təmin olunur, onların müdafiəsi üçün lazımi strukturlar yaradılır və beynəlxalq insan hüquqları rejimləri ilə tərəfdaşlıq həyata keçirilir. (9,56)

İnsan hüquqlarının daha səmərəli təmin və müdafiə olunması üçün fərdlərin və bütövlükdə, cəmiyyətin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi, onların şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyəti və təşəbbüskarlığı zəruridir. Cəmiyyətin daxili imkanlarını, özünü təşkil mənbələrini hərəkətə gətirəcək alternativ strukturların mövcudluğu vacibdir. Bu mənada, vətəndaş cəmiyyətinin qərarlaşması və inkişafı olduqca əhəmiyyətlidir. Bütün hallarda, maarifləndirilmə ümumi ictimai rəyin formalaşması kontekstində aparılmalıdır. İnsan haqları məsələsi bu və ya digər formada ictimai maraqla üst-üstə düşür. Cəmiyyət üzvlərinin mövcud siyasi sistemin mahiyyəti və hüquqi mexanizmlər, institutlar haqqında müxtəlif baxışları vardır ki, onlar insan hüquq və azadlıqlarını da əhatə edir. İctimaiyyət hüquqları pozulan insanlar haqqında müxtəlif kanallar vasitəsilə xəbərdar olur və bu mövzuda ictimai rəydə müvafiq qənaətlər formalaşır. Konkret hüquq pozuntusu qarşısında ictimai rəy müxtəlif qənaətlərin ziddiyyəti və münaqişəsi zəminində öz mövcudluğunu hiss etdirir. İctimai rəyin milli elitaya, siyasi liderlərə və siyasi qərar qəbuletmə prosesinə təsiri hesabına hüquqların təmin olunması işində müəyyən müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

Nəticə

İnsan hüquqlarından geniş danışmaq olar. Bu mövzunu incələdikcə belə bir sual ortaya çıxır: Ümumdünya insan hüquqları haradan başlayır?

İnsan hüquqlarının bərqərar olduğu yerlər müxtəlif və çoxşaxəlidir. Ümumilikdə, bütün dünya insanların bərabər və ədalətli şəkildə yaşaması üçün ən doğru və haqq edilən məkandır. Əgər

yaşından, irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq, hər kəs bu dünyada ayrı-seçkilik olmadan yaşaya biləcəksə, o zaman insan hüquqlarının tam qorunmasından danışmaq mümkün olacaqdır.

Ümumiyyətlə bilinməlidir ki, qanunun pis ya da yaxşı olmasından çox, hüquqi-siyasi sistem bir bütöv olaraq ya düzgündür (yaxşıdır), ya pisdir, və ya yarıtmazdır, ya da ki, bu ikisinin arasındadır lakin birisinə doğru gedir. İnsan hüquqlarının vəziyyəti məsələsinə gəldikdə, buna çox amil təsir göstərir və qanuni tənzimləmə də bu amillərdən ancaq birisidir, zəruridir, amma həlledici olub-olmaması yenədə mübahisəlidir.

References

1. "Materials of the scientific-practical conference "Ombudsman Institution and Development of Human Rights in the Republic of Azerbaijan". Baku, 2007, 438 p.
2. Jalilbeyli I. International law, governance and economics. Baku, 2010, 193 p.
3. Alizade A.A "History of ancient philosophy" textbook for high school students. Baku, 2016, 288 p.
4. Huseynov L. International law. Baku, 2012, 368 p.
5. Hajizade H. "Human rights", Baku, 1999, 45 p.
6. Universal Declaration of Human Rights. Adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948. Institute of Human Rights of ANAS. Freedom of religion and belief in international, regional and national legal instruments. Baku, 2013, 16 p.
7. About the state // Cicero M.T. Dialogues: About the State –about Laws / Translation by V.O. Gorenstein. Moscow, 1966, p. 468.
8. Shakhrai S.M., Klishas A.A. Constitutional law of the Russian Federation. Moscow, 2010, p. 135
9. Xenophon. Memories of Socrates / Translation by S.I.Sobolevsky. Moscow, 1993, p. 79

Rəyçi: h.f.d. S.Hüseynova

Göndərilib: 04.09.2021 Qəbul edilib: 20.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/63-67

Zeynəbxanım Vaqif qızı Ələkbərova
ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
müəllim
zeynebkhanim.alakbarova0@teams.adpk.edu.az

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARDA EMOSİYALARIN FORMALAŞMASI PROSESİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *emosional sfera, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda emosional inkişaf, emosional inkişafın istiqamətləri, emosional inkişaf modeli*

Some questions of the process of forming emotions in children of preschool age

Summary

The paper analyzes the current state of the emotional development of children of preschool age within the framework of national studies. Emotional growth is considered to be a significant regulator of the most important life functions and a factor in the formation of a complex system of emotional attitude of a preschool child. On the basis of theoretical generalizations of various research positions three interrelated areas of emotional development during the preschool years were identified: emotional expressiveness, emotional regulation of behavior and communication, the development of social emotions.

Key words: *emotional sphere, emotional development of preschoolers; directions of emotional development; model of emotional development*

Uşaq psixologiyası - uşağın psixologiyasını, davranışını və onun psixi inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənən yaş psixologiyasının bir sahəsidir. Ətrafdakıların uşaqla tanışlığın ilkin təzahürlərindən biri də məhz təbəssümdür. Körpədə təbəssümün doğurduğu səbəblər haqqında fmüxtəlif ziddiyyətli fikirlər, mövcuddur, lakin hamıya məlumdur ki, o, iki aylıq yaşa qədər insan üzü şəklində meydana çıxa bilir. Bu yaşda körpə ananın üzünü başqalarından fərqləndirmir, lakin 6-7 aya qədər uşağın təbəssümü seçkin və mənalı olur. Həmin yaş dövründə körpə anasına və tanıdıqlarına gülümsəməyə başlayır, tanımadığı insanlara qarşı isə nisbətən təmkin nümayiş etdirir. Bu yaşda olan uşaqlar üçün, tanımadığı şəxslərlə görüşdükdə adətən qorxu və utanc tipik olur. Bu amil, sosial cəhətdən vacib olan "özününkülər"ni "yadlar"dan fərqləndirmək bacarığının inkişafına işarə edir.

Həmin yaşda artıq uşaqlar üçün ata və ana müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən olur. Əsasən, uşaqlar ilk növbədə atasını oyuncaq kimi qəbul edirlər. Həm oğlan, həm də qız üçün ata ən yaxşı oyuncaqdır: özü də məhz hər şeyi öyrənə biləcəkləri interaktiv oyuncaq. Ananı isə körpələr bir qədər fərqli şəkildə qəbul edir: qida, istilik və təhlükədən qorunma mənbəyi kmi.

Uşaqlar nə qədər fərqli olsalar da, 9 aydan 9 llədək olan bütün kiçik uşaqlar ən azı oxşar xüsusiyyətlərə və xarakterlərə malik olurlar. Həyatının ilk günlərindən etibarən, uşaq onlardan istədiyi şeyləri başqalarından əldə etmək üçün duyğularını (anadangəlmə, öyrənilmiş və kəşf edilmiş) fəal şəkildə istifadə edir. Bəzi uşaqlar Ən azı artıq bir ildən artıq yaşlarda valideynləri və digər böyükləri şüurlu şəkildə idarə etməyi bacarırlar. Uşaqların duyğularının əksəriyyəti reaksiyalar və hərəkətlərin mexaniki əks olunması deyil, onların kiçik yaradıcı layihələri kimi təzahür edir.

Məktəbəqədər yaş dövrü insanın şəxsiyyət kimi inkişafında olduqca vacib mərhələdir, çünki bir çox əhəmiyyətli fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklər məhz bu dövrdə formalaşmağa başlayır. Bu, həm pedaqogikada, həm də psixologiyada özünəməxsus qanunauyğunluqları olan bir hadisə kimi nəzərdən keçirilən həyat dövrüdür. Əksər hallarda xoşbəxt, qayğısız, macəra və kəşflərlə dolu bir həyat kimi subyektiv şəkildə yaşayır. Məktəbəqədər uşaqlıq insanın həyat yolunun sonrakı mərhələlərində onun inkişafının gedişatını müəyyənləşdirərək şəxsiyyətin təşəkkülündə həlledici rol oynayır.

Bu yaş dövrü uşaqların emosional inkişafı yaxınlarına məhəbbət, müəllimə bağlılıq, ətrafdakılara, həmyaşıdlara xoş münasibət kimi hisslərin və emosiyaların təzahürləri ilə xarakterizə olunur. Uşaq emosional həssaslıq, yəni empatiya, həmyaşıdlarını təsəlli etmək, onlara kömək etmək, pis hərəkətlərindən utanmaq kimi keyfiyyətlər və xüsusiyyətlər nisbətən qeyri-sabitdir, xüsusilə həyatının dördüncü ilində uşağın böyüklər və digər uşaqlar ilə müəyyən etdiyi əlaqələr qeyri-sabitliklə fərqlənir.

3-4 yaşlı uşaqlar müəyyən icazə və qadağalarla ("olar", "lazımdır", "olmaz" və s.) bağlı bəzi norma və davranış qaydalarını mənimsəyirlər, başqa uşaqların davranış norma və qaydalarına uyğun gəlmədiyini görə və müqayisə edə bilirlər. Səciyyəvi haldır ki, bu yaşdakı uşaqlar özlərinə göstəriş verməyə çalışmırlar. Bir qayda olaraq, uşaqlar yalnız ehtiyatsız hərəkətlərinin nəticələrini yaşayırlar (qabları sındırmaq, paltarlarını cırmaq və ya oyuncaqlarını sındırmaq) və bu təcrübə daha çox yetkinlik yaşına çatmayanların qadağaların bu cür pozulmasının gözlənilməsi ilə bağlıdır.

Bu yaşda uşaqlar yuyunmaq, geyinmək, yemək, yatmaq, otağın təmizləmək proseslərinin alqoritmini yaxşı mənimsəmiş olurlar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar onları müşayiət edən atributları bilirlər və təyinatı üzrə istifadəsini bacarırlar: sabun, əl dəsmalı, burun dəsmalı, salfet, çəngəl-qaşıq və s. Mədəni-gigiyenik bacarıqların mənimsənilmə səviyyəsi belədir ki, uşaqlar sərbəst şəkildə onları süjetli-rollu oyunlar əsnasında da bir-birlərinə ötürürlər. Onlarda həmçinin mənimsənilmiş əmək prosesləri əsasında məqsədli hazırlıq və nəzarət-yoxlama tədbirləri kimi komponentlər də fəal inkişaf edir. Bu, özünəxidmətin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmış olur, uşaqlara məişət əməyini mənimsəməyə imkan verir.

Bu yaş dövründə nitqin inkşafı da əhəmiyyətli rol oynayır. Böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyət üçün əsas vasitə danışmaqdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların söz ehtiyatı və lüğət bazası əsasən, məişət əşyalarını, oyuncaqları, və özlərinə yaxın insanları ifadə edən sözlərdən ibarət olur. Uşaqlar nitqin ilkin qrammatik quruluşuna yiyələnirlər: qrammatik formaların sayını, vaxtını uzlaşdırır, sözlərlə fəal eksperimentlər aparır, məzəli neologizmlər yaradırlar. Bu yaşda səs kəsilməsinin qüsurları mümkündür. Qızlar inkişafın bütün göstəricilərinə görə oğlanlardan üstün olurlar: nitqin artikulyasiyası, lüğət ehtiyatı, nitqin qaçaqlığı, oxuduqların başa düşülməsi, gördüklərinin və eşitdiklərinin yad edilməsi bu qəbildəndir.

Məşhur tədqiqatçılardan E.P.Poletayeva və E.V.Merzlyakovanın həmmüəllifləri olduqları "Məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafında emosiyalar" adlı məqalədə qeyd edilmişdir ki, emosiyalar uşağın uğurlu ruhi vəziyyətini, uğurlu ünsiyyətini, inkişafını və gələcək həyatını şərtləndirir, buna görə də onlar inkişaf etdirilməlidir. Emosional inkişaf - bir şəxsin tədricən ətrafa reaksiyasını (sevinmək, təəccüb, maraq və s.) hadisələrə cavab öyrənən prosesdir (1,17).

Məlumdur ki, doğuşdan körpə sadə duyğularla təchiz edilmiş şəkildə dünyaya gəlir. Beləliklə, uşağın ağlaması valideynlərə özlərinin üzvi ehtiyaclarını, diqqət çatışmazlığı, narahatlıq barədə xəbərdarlıq edir: uşağın təbəssümü sevinc, gümrahlıq və sağlamlıq ifadə edir. Düzdür, ilk mərhələdə onlar şüursuz xarakter daşıyır. Amma daha sonra körpənin idrak inkişafını əks etdirən maraq meydana gəlir. Uşağın müsbət duyğuları oyun və tədqiqat davranışı vasitəsilə tədricən inkişaf etməyə başlayır.

Erkən yaşlarda uşaqlarda emosiyaların mənbəyi ətrafdakılar, ilk növbədə valideynlər, oyuncaqlar, şən mahnılar, laylalar, cizgi filmləri, şəkilli kitabçalar, heyvanlar və s. ünsiyyətdir və bu yaşda uşaqda müsbət emosiyaları oyatmaq çox əhəmiyyətlidir. Ağlamaq və qışqırmaq kimi mənfi emosiyalara uşaq çox tez alışır və etiraza nail olmaq üçün bunlardan istifadə etməyi öyrənir.

Uşağa öz emosiyalarını ifadə etmək, tanımaq, nəzarət etmək, özünə xidmət etməyi öyrətmək vacibdir. Uşağın emosionallığının inkişafı və tərbiyəsi uşağın emosiyalarını boğmamaqdan, onları doğru istiqamətə yönəltməkdən birbaşa asılıdır. Məktəbəqədər uşaqların emosional tərbiyəsinə kifayət qədər diqqət yetirilməsə, o, hisslərini düzgün ifadə etməyi öyrənməyəcə. Bu isə artıq ciddi kommunikativ baryerdir və uşağın gələcək psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda uşaqların emosional sahəsinin inkişafına uşaq inkişafının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri kimi baxılır. Müasir informasiya cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi şərtlərin dəyişməsi, digər məsələlərlə yanaşı, uşaqlarda psixoloji-

emosional pozuntuların sayının artmasına səbəb olur. Bu cür tendensiyalar məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşması prosesinin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır, onun şəxsiyyətlərarası münasibətlər çərçivəsində mədəni proseslərə qoşulmasını çətinləşdirir. Sosial münasibətlərin uşağın təcrübələrində təzahürü yalnız dominant emosional fonu müəyyən etmir, eyni zamanda onun emosional sferasının inkişaf mənbəyi kimi çıxış edir

Ümumiyyətlə, məktəbəqədər yaş dövründə olan uşaqlarda emosional sahənin inkişaf etdirməyə kömək edən fəaliyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Oyun fəaliyyəti. İlk növbədə, oyun tərəfdaşları uşağın emosional məsuliyyətin inkişaf etdirir, rollu oyunları problemi həll etmək üçün öyrədilməlidir. Daşınan oyunlar uşaqlarda sevinc, maraq, təxəyyül yaratmalı, yaradıcı fəaliyyətə təşviq etməlidir.

2. Əmək fəaliyyəti. Uşağın əmək fəaliyyətinə qoşulması ona yeni emosiyalar verir: ümumi məqsədə nail olmaqdan doğan sevinc, öz işindən məmnunluq, digər insanların səyi və kollektiv məsuliyyət formalaşdırır.

3. Yaradıcılıq fəaliyyəti. Özyaradıcılıq fəaliyyəti, incəsənətə yiyələnmə prosesində uşaqda estetik hisslər inkişaf edir, məktəbəqədər uşaq bədii əsərlərin qəhrəmanları ilə yaşamağı, xeyirxahlığı və gözəlliyi qiymətləndirməyi, şərə və yalana qarşı etiraz etməyi, hisslərin ötürülməsi təcrübəsini öyrənir.

4. Fiziki tərbiyə. İdmanla məşğul olma prosesində uşaq bir çox emosional kəşfləri öyrənir: dözümlülük, məqsədə can atmaq, məğlubiyyət və qələbələrdən yaranan uğursuzluq və sevinc hissi, komanda yoldaşlarına qarşı empatiya, birlik, hərəkətlərə görə məsuliyyət və s. T.P.Qavrilova, Y.A. Menceritskayanın, T.A.Qayvoronskinin və başqalarının araşdırmalarında qeyd olunur ki, empatiya, digər məsələlərlə yanaşı, uşaqların insanın emosional vəziyyətini düzgün tanımaq qabiliyyətinə əsaslanır. Empatiyanın mürəkkəb çoxsəviyyəli strukturunda emosional, koqnitiv və davranış dəyişənlərin, sosial qarşılıqlı fəaliyyətin dolayı təcrübəsinin məcmusu durur (2, 43).

5. İstənilən idrak fəaliyyəti uşağın emosional baqajını zənginləşdirəcək; bu kəşflərin sevinci şübhəsizdir, özü üçün növbəti kəşf etməyə stimuldur.

6. Nitqin inkişafı. Uşaqlarda lüğət ehtiyatının zənginləşməsi, insanın emosional vəziyyətini ifadə edən sözlər sayəsində çoxalır. Şeirləri ürəkdən oxumaq, ədəbi əsərləri əzbərləmək, təkrarlamaq emosional ifadəli dialoq və monoloq olmaqla nitqi formalaşdırır (3, 22).

7. Əyanilik - uşağın emosional sferasının formalaşmasının ən əhəmiyyətli metodlarından biri də əyanilikdir. Uşaqlar bir növ böyüklərin hisslərini nüsxələyir: böyüklər öz hisslərini ifadə edir, digər insanların emosional təzahürlərinə, onların üz ifadələri, bədən hərəkətləri və nitqinə reaksiya verir [4, 61]. Ailənin sevgisini və məhəbbətini görməyən uşaq soyuq və qaradinməz böyüyür. Emosional həssaslığın yaranması üçün başqalarına görə məsuliyyət də əhəmiyyətlidir, kiçik qardaşa və ya bacıya qayğı, və əgər bacı-qardaş yoxdursa, onda ev heyvanlarına qarşı mərhəmət və məsuliyyət hissinin formalaşması bu qəbildəndir.

Uşağın emosional tərbiyəsi böyük fiziki və müvəqqəti xərc tələb etmir. Yalnız bəzi qaydalara riayət etmək lazımdır. Uşağa duyğularını göstərmək, hisslərini anlamaq, onları düzgün inkişaf etdirib istiqamətlənndirməyi öyrətmək vacibdir. Uşaqla onun hisslərini müzakirə etmək, ona emosiyalarının öhdəsindən gəlməyə imkan verərək. Yaşlı uşaqlara duyğularını nəzarət etmək vacibdir: səssiz gülmək, qəzəbi saxlamaq, həyəcanı ilə mübarizə aparmaq və s. Uşaqları özünü idarə etmək üçün belə sadə bacarıqları formalaşdırmaq, eyniz amanda laqeyd olmamağı öyrətmək vacibdir.

Məktəbəqədər uşaqlığın müxtəlif mərhələlərində emosional inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi uşaqların şəxsi və intellektual inkişaf mexanizmlərinin başa düşülməsini əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirir. Müasir təhsil standartlarının əsasını təşkil edən sistemli-fəal yanaşma çərçivəsində emosional inkişaf əsasən emosional sahə çərçivəsində müəyyən yaş mərhələlərində yaranır. Şübhəsiz ki, uşağın emosionallığının inkişafına təsir edən əsas amillər sırasında ətraf mühit öndə dayanır. Bu zaman məktəbəqədər təhsil müəssisəsində inkişaf mühiti dedikdə, uşağın təhlükəsizliyi, psixoloji rifahı, inkişafı məqsədilə məkanın təşkili və avadanlığın və digər təchizatın tətbiqi üsulu başa düşülür.

T.V.Qrebenşikova ilə razılaşdığımızı ifadə etməklə hesab edirik ki, uşaqların məktəbəqədər yaş dövründə emosional-ekspressiv inkişaf, həqiqətən, uşağın ifadə əlamətlərini fərqləndirmək və müəyyən emosional vəziyyətlər kontekstində duyğuların dəyərlərini müəyyən etmək qabiliyyətini təmin edir. Bu qabiliyyət məktəbəqədər yaşlı uşaqların emosional sahəsinin əsas yeniliklərindən biri kimi çıxış edir.

Yeni tədqiqatların əksəriyyətində emosional inkişafın digər prioritet istiqaməti özündə ünsiyyətin və davranışın emosional tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsini ehtiva edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq özünü xarici dünyadan əhval-ruhiyyəsini səbəbi kimi ayırmağa başlayır ki, bu da eqosentrizmin tədricən zəifləməsinə gətirib çıxarır. Davranışın emosional tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi birbaşa emosional mərkəzsizləşmə mexanizminin inkişafı, emosional sintezin və empatiyanın yaranması ilə bağlıdır. Məsələn, tədqiqatçılardan Q.M.Breslav yaşlı məktəbəqədər yaşlı uşaqların sonuna emosional mərkəzsizləşmənin, empatiyanın, emosional özünütənzimlənmənin olmamasını məktəbəqədər uşaqların emosional uğursuzluğunun ən əhəmiyyətli amili kimi nəzərdən keçirir (5, 73).

Onu da vurğulamağı vacib hesab edirik ki empatiya üçün qabiliyyətin inkişafı, preschoolerin emosional vəziyyətlərin fərqləndirilməsi və identifikasiyası qabiliyyətinə malik inkişaf səviyyəsindən birbaşa asılı asılıdır.

Emosional sferanın inkişafının ayrıca istiqaməti kimi sosial emosiyaların inkişafı sahəsində müasir tədqiqatların bazası, ilk növbədə, L.S.Vıqotskinin, P.P.Blonksinin, S.L.Rubenşteynin əsərlərində mədəni-tarixi və fəal yanaşma çərçivəsində xüsusi problem kimi qoyulmuşdur. Emosiyaların inkişafı mütərəqqi inkişaf yolu keçir və emosiyaların xarici sosial determinasiya formalarından daxili emosional proseslərə keçid ali psixi funksiyaların inkişaf qanunlarına əsasən hesab olunur. Buna görə də məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda tamamilə yeni hisslər (əxlaqi, estetik, intellektual) tədricən formalaşır. Məktəbəqədər uşaqlıq dövründə motivasiya-semantik oriyentasiya bilavasitə dərk edilən sahədə həyata keçirilən sadə formadan xəyali planda təqdim edilən mürəkkəb formaya keçir.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların emosional hisslərin qavranılması, tanınması, müəyyən edilməsi və emosiyaların verbal ifadəsi çərçivəsində baş verən mütərəqqi qanunauyğun dəyişikliklər nəticəsində emosional təşəkkülü, emosiyaların predmetinin məzmununun mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi, fəaliyyətin yeni formalarının yaranması və intellektin ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Emosional inkişafın diaqnostik qiymətləndirilməsi prosesində uşaq bağçalarında yaranan sosial əhəmiyyətli münasibətlərin xarakteri də nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə, təqdim olunan yanaşmalar məktəbəqədər təhsil və tərbiyə dövründə emosional sahənin inkişafının əsas invariantlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bizim ayırdığımız emosional inkişaf xətləri emosional sahənin (E.İ.İzotova, E.V.Nikiforova və s.) üç komponentli strukturu ilə uzlaşır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində monitorinq fəaliyyəti çərçivəsində məktəbəqədər uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi göstərir ki, uşaqların inkişafının müasir vəziyyəti heç də həmişə uşağın emosional təcrübəyə olan tələbatının ödənilməsinə imkan vermir. Məktəbəqədər uşaqların emosional inkişafı probleminin öyrənilməsinin perspektivli istiqamətləri kimi məktəbəqədər uşaqların müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı emosional inkişafı üçün yaş normativlərinin ayrılmasını və məktəbəqədər yaşlı uşaqların emosional inkişafının psixoloji-pedaqoji müşaiyəti sisteminin təşkilini hesab edirik.

Məktəbəqədər yaşda olan uşaqlar üçün emosional dəyişkənlik, emosiya təzahürlərinin impulsivliyi daha xarakterikdir ki, bu da tədricən daha çox adaptasiya ilə əvəz olunur. Bütün bunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla pedaqoji işin əsas istiqamətini – uşağın həyatının emosional dolğunluğunda, emosiyaların dərk edilməsində və onların tənzimlənməsində ilkin yardımın təşkilini şərtləndirir.

Beləliklə, uşağın optimal emosional dünyagörüşü bütövlükdə onun emosional rifahını təmin edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların duyğuları və hissləri onun sosiallaşmasının məhsuludur. Uşaqlar ətrafda olan böyüklərin köməyi ilə və bütövlükdə mədəniyyətin təsiri ilə bu cəmiyyətdə qəbul

edilmiş hissləri mənimsəyir, o cümlədən dostluq, sevgi, minnətdarlıq, vətənpərvərlik və digər ali hisslərə yiyələnməyə başlayır. Məhz sosiallaşmanın sayəsində uşaqlarda ictimai kommunikasiya və iradənin inkişafı baş verir, oğlanlar kişinin rolunu mənimsəyirlər və atanın gələcək rolu üçün əsas yaradırlar, qızlar isə özlərini qadın rollarında ifadə edirlər, həyat yoldaşı və ana olmaq dəyərlərini interiorlaşdırırlar, bunun üçün lazım olan zəruri bacarıqlara yiyələnməyə başlayırlar.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, məktəbəqədər yaşda məhz emosionallıq şəxsiyyətin xüsusiyyətinin dominant və həlledici olmasının şahidi oluruq. Məktəbəqədər yaşda emosionallığın inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məktəbəqədər uşaq müəssisəsinin mühitini optimal və məqsədyönlü şəkildə yaratmağa və layihələşdirməyə imkan verəcəkdir. Nəticədə, müəyyən edə bilərik ki, məktəbəqədər uşaqların inkişaf etmiş emosionallığı böyüklərlə və həmyaşıdları ilə uğurlu ünsiyyəti şərtləndirir, xarici mühitin dəyişən şəraitinə adaptasiyanın effektivliyinə müsbət təsir göstərir və uşağın bütün sahələrinin ahəngdar inkişafının bünövrəsidir.

References

1. E.P. Poletaeva, E.V. Merzlyakova. Emotions in the development of a preschool child // Young Scientist No. 49 (235) December 2018
2. Gaivoronskaya T.A. Development of empathy of older preschool children in theatrical activities. Candidate of Pedagogical Sciences. Saint Petersburg, 2009. 25 p
3. Venqer L.A. Preparation of children for school in the garden-M. Pedagogy 1977. - 160 s
4. Kosheleva A.D. Emotional development of preschoolers: a textbook for students of higher pedagogical educational institutions. Moscow: Academy, 2003. 176 p.
5. Grebenshchikova T.V. Pedagogical conditions of emotional and expressive development of preschool children // Siberian Pedagogical Journal. 2010. No. 6. pp. 163-270.
6. Breslav G.M. Emotional features of personality formation in childhood. Norm and deviations. Moscow: Pedagogika, 1990. 144 p.
7. Izotova E.I., Nikiforova E.V. The emotional sphere of a child: theory and practice. Moscow: Akademiya, 2004. 288 p
8. Razenkova N.E. Theoretical aspects of emotional and expressive personality development // Siberian Pedagogical Journal. 2010. No. 6. pp. 296-304.

Rəyçi: prof. K.A.Məmmədov

Göndərilib: 05.09.2021 Qəbul edilib: 20.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/70/68-73

Ülkər Elçin qızı Fərzəliyeva
Xəzər Universiteti
magistrant
ulker.farzaliyeva@khazar.org

TƏŞKİLATİ DAVRANIŞ VƏ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *təşkilati davranış, təşkilat, fərd, qrup, idarəetmə prosesi*

Organizational behavior and approaches

Summary

The purpose of this article is to identify and analyze the factors that influence the formation of organizational behavior, how to organize organizational behavior in enterprises. This article, which examines organizational behavior, is a qualitative study and has been interpreted using a document analysis approach. Through the analysis of the document, different sources related to organizational behavior were investigated and a number of definitions of organizational behavior were reflected.This article also discusses the importance of the organization in society. The impact of individuals, groups, and the formal structure of the organization on the behavior of organizations to work more effectively is reflected in the study.

Key words: *organizational behaviour, organization, personality, group, management process*

Giriş

Ətraf mühitin dəyişilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, təşkilatlarda keyfiyyətin idarə edilməsi, işçilərin müxtəlifliyinin tanınması və idarə edilməsi kimi proseslər müasir dünyada baş verən idarəçilik prosesinin dəyişilməsinə səbəb oldu (Axundova, 2014). Bu yeni yanaşma təşkilatda fərdlərin birinciliyinə üstünlük verirdi. Fərdlərin, istək və ehtiyacları, idrak, duyğusal və psixomotor səviyyələri bir-birlərindən fərqlidir (Mullins,2005). Bu fərqlilik onların motivasiyasına təsir göstərir və onlarda bir tarazsızlıq yarada bilir. Bu vəziyyətdə köməyə və əməkdaşlığa ehtiyacı olan şəxslər bu ehtiyacları qarşılamaq üçün qruplar təşkil edirlər. Fərdlər həm mövcud ehtiyaclarını, həm də gələcək ehtiyaclarını nəzərə alaraq bir araya gəlir və bu vəziyyət qrupların yaranmasına səbəb olur (Frederick,2014). Qruplaşmalar təşkilata qoşulmaq və ya yeni bir təşkilat yaratmaq üçün ilk addım kimi qəbul edilə bilər.

Təşkilatlar cəmiyyətin işini təyin edən əsas vasitədir. Təhsil, səhiyyə, sənaye və müdafiə kimi bir çox sahədə istehsal olunan mal və ya xidmətlər təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilir (Frederick, 2014). Təşkilatlar bu fəaliyyətləri fərdlərin köməyi ilə həyata keçirirlər. Bu səbəbdən təşkilatı və təşkilati davranışı başa düşməyin və izah etməyin yolu fərdi anlamaqdır. Fərd təşkilatı yaradan, təşkilati hədəflərin reallaşmasına töhfə verən və quruma dəyər verən bir varlıq olduğu üçün təşkilatda fərdin rolları və vəzifələri, təşkilata necə və hansı səviyyədə qatqı verəcəyi təşkilatın və təşkilatda olan şəxslərin rəhbərliyi daxilindədir.İdarə vasitəsi ilə fərdlər və fərdlərdən ibarət olan təşkilatlar və bu təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqəli bütün komponentlər müəyyən hədəflərə uyğun istiqamətləndirilir və idarə olunur (Baransel, 1979). Bu kontekstdə fərdi, təşkilat və idarəetmə hadisələrini bir-birindən müstəqil şəkildə nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Başqa sözlə, fərdi anlamadan təşkilatı, təşkilatı anlamadan rəhbərliyi anlamaq mümkün deyil.

Təşkilat, ümumi bir məqsəd üçün birlikdə çalışan insanlar qruplarından ibarət olan kompleks sosial sistemlərdir (Schermerhorn, 2010). Əslində, təşkilat daxilindəki insanlar bir-birləri ilə mütəşəkkil bir şəkildə qarşılıqlı əlaqə qururlar. Bu mütəşəkkil münasibət, təşkilatın hədəflərinə çatması üçün minimal səviyyədə ünsiyyət, koordinasiya və əməkdaşlıq tələb edir (McShane ve Von Glinow, 2010). Bu gün böyük çətinliklərlə üzləşən təşkilatlar hədəflərinə çatmaq üçün daha

səmərəli işləməlidirlər (Frederick,2014). Ümumiyyətlə, işçilər və ya insanlar təşkilatın fəaliyyətini səmərəli davam etdirməsi üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

İnsan həyatında əsas rol oynayan təşkilatda qarşılıqlı əlaqəli və daim dəyişən fəaliyyətlər həyata keçirilir və insanların davranışları təşkilatın fəaliyyətinə və səmərəliliyinə böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən təşkilati sərhədlər daxilində insan davranışına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi vaxt aparan, çətin və bəzən qeyri-mümkündür. Ancaq təşkilat daxilində insan davranışını proqnozlaşdırmaq və istiqamətləndirmək çox çətin olsa da, bu davranışlar təşkilatın müvəffəqiyyətində vacib bir amil olaraq qəbul edilir (Kondalkar, 2007).Təşkilati davranış, psixoloji, sosiologiya, antropologiya, siyasət və iqtisadiyyat kimi fənlərin dəstəyi ilə (Kondalkar, 2007), təşkilat daxilində insan davranışlarını anlamaq, izah etmək, proqnozlaşdırmaq və dəyişdirmək üçün fərdi və qrup dinamikasını öyrənən bir fənlərarası tətbiq olunan davranış elmidir (Wagner & Hollebeck, 2010). Schermerhorn təşkilati davranışı təşkilatdakı insan davranışlarını daha yaxşı izah etmək üçün deyil, həm də təşkilatın fəaliyyətini artırmaq üçün müxtəlif biliklərin tətbiqinə və inteqrasiyasına həsr olunmuş özünəməxsus bir təcrübə sahəsi olduğunu qeyd etmişdir (Schermerhorn, 2010). Greenbergə görə təşkilati davranış təşkilati səmərəliliyin və fərdi inkişafın öncüsüdür (Greenberg, 2011).

Təşkilati davranış, təşkilat daxilindəki insanların davranışını təsir edən bir çox faktorları anlamağa və proqnozlaşdırmağa kömək edən təlimatlar verir. İnsanların təşkilat daxilində və ətrafında necə hərəkət etdiklərini, düşündüklərini, hiss etdiklərini və etdiklərini anlamağımıza kömək edir. Təşkilati davranış, fərdlərin və qrupların təşkilat daxilində və digər təşkilatlardakı həmkarları ilə bir-birləri ilə necə əlaqəli olduğunu öyrənməyi əhatə edir. Tədqiqatçılar bu məsələləri sistematik olaraq fərdlər, qruplar və təşkilatlar kimi çoxsaylı təhlil səviyyələrində araşdırırlar (McShane & Von Glinow, 2010). Əslində, təşkilati davranış, formal təşkilati quruluş, həyata keçiriləcək vəzifələr, istifadə olunan texnologiya və iş metodları, idarəetmə prosesi və xarici mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edən bir bütünü araşdırmağı hədəfləyir. Təşkilati davranış işinin əsas xüsusiyyətləri:

- İnsanların davranışları;
- İdarəetmə prosesi;
- İdarəetmə prosesinin baş verdiyi təşkilati kontekst;
- Təşkilati proseslər və işlərin icrası;
- Təşkilatın bir hissəsi olan xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini anlaşılmasıdır (Mullins, 2005).

Rəsmi bir təşkilatda, bütün səviyyələrdə davranış faktorlarını araşdırmadan təşkilati davranışı tam olaraq anlamaq mümkün deyil. Təşkilati davranış, davranışın 3 əsas anlayışı araşdırır: təşkilatı daha təsirli etmək üçün fərdlər, qruplar və təşkilatlar. Başqa sözlə, təşkilati davranış insan davranışını fərdi, qrup və təşkilat səviyyəsində izah edir. Eyni zamanda, təşkilati davranış, təşkilatların daha təsirli işləməsi üçün fərdlər, qruplar və təşkilatın rəsmi quruluşunun davranışa təsiri haqqında qazandığı bilikləri də tətbiq edir (Robbins & Judge,2013). Təşkilat daxilindəki davranış 3 amilin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir və hər üçünün də qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn bütün nəzərə alınmalıdır. Ancaq dördüncü bir amil olaraq ətraf mühit unudulmamalıdır. Əslində hər təşkilat bir mühitdə iştirak edir və ətraf mühitə uyğun bir məhsul hazırlayır (Özkalp & Kırel,2004).

Fərd.Təşkilatlar fərdi üzvlərdən ibarətdir. Bioloji, sosioloji və psixoloji baxımdan fərdin fərqli tərifləri verilə bilər. Ən ümumi tərifdə fərd -genetik xüsusiyyətlərini ətraf mühit faktorlarına uyğun olaraq ictimailəşdirən və bu xüsusiyyətləri hərəkətə keçirərək yeni dəyərlər yarada bilən canlı bir varlıqdır (Başaran, 2000).

Fərd mürəkkəb bir varlıqdır. Bu gerçəkliyin fərqində olan elm adamları və mütəfəkkirlər fərd haqqında bir çox tezis irəli sürmüşlər, fərd fəaliyyətə meylli bir varlıqdır. Fərd işdə və işdən kənarda baş verənlərə reaksiya göstərir. Fərdin başqa bir xüsusiyyəti onun sosial varlıq olmasıdır. Fərd həyatını ictimai münasibətlərlə formalaşdırır. Fərd fərqli ehtiyacları olan bir varlıqdır (Aydın, 2000). Fərdin ehtiyacları və təşkilatın gözləntiləri uyğun gəlmədikdə, məyusluq və qarşıdurmaya yarana bilir. Fərdi və qurumu birləşdirmək və təşkilati hədəflərə çatmaqla yanaşı fərdlərin

ehtiyaclarını ödəməyə imkan verən bir iş mühiti təmin etmək rəhbərliyin vəzifəsidir. Fərdlər təşkilati müxtəlifliyin əsas mənbəyidir. Fərd yaş, cinsiyyət, etnik mənsubiyyət və eyni zamanda şəxsiyyət və dəyər baxımından demoqrafik cəhətdən fərqli ola bilər. Fərdi müxtəliflik bəzən təşkilatlarda arzuolunmaz vəziyyətlərə səbəb ola bilər. Fərdlə bağlı stereotiplər ona qarşı ədalətsiz bir ayrıseçkiliyə də səbəb ola bilər. Təşkilatlardakı bu arzuolunmaz mənfi davranışların mənbəyi təşkilatın meneceri, işçisi və ya təşkilatın mədəniyyəti ola bilər (Robbins & Judge,2013).

Qrup. Qruplar, bütün təşkilatlarda olduğu kimi iş və müvəffəqiyyət üçün zəruri bir amildir. Təşkilat insan qruplarından ibarətdir və bir təşkilatda demək olar ki, hamısı bir və ya daha çox qrupun üzvüdür. Qeyri-rəsmi qruplar təşkilatdakı insanların sosial ehtiyacları üçün yaranır. Qruplardakı insanlar bir-birlərinə bir çox cəhətdən təsir edir və qruplar öz iyerarxiyalarını və liderlərini inkişaf etdirə bilərlər. Qrupda göstərilən təzyiqlər üzvlərin davranışı və fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən qrup quruluşu davranışı anlamaq üçün çox vacibdir və təşkilati davranışa yeni bir anlam qatır (Mullins, 2005).

Təşkilat. Fərdlər və qruplar rəsmi təşkilati struktur daxilində qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Təşkilati struktur, rəhbərlik tərəfindən fərdlər və qruplar arasında əlaqələrin inkişafında nizam və sistemlərin təmin edilməsi və təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün yaradılır. Bu rəsmi quruluş insanlara təşkilati fəaliyyətlərini yerinə yetirmək və öz məqsədlərinə çatmaq üçün xidmət edir. Davranışa təşkilati quruluş nümunələri, texnologiya, liderlik üslubları və təşkilati proseslərin planlaşdırıldığı, yönləndirildiyi və idarə olunduğu idarəetmə sistemləri təsir göstərir. Bu səbəbdən təşkilati quruluşun və dizayn və idarəetmə nümunələrinin təşkilat daxilindəki insanların davranışlarına təsiri üzərində dayanılır (Özkalp & Kırel, 2004)

Ətraf mühit. Hər təşkilat xarici mühitin bir hissəsidir. Ətraf mühit qüvvələri təşkilati amillərlə qarşılıqlı əlaqə qurur. Ətraf mühit qüvvələri məsələn texnoloji və elmi inkişaflar, iqtisadi fəaliyyətlər, sosial, mədəni və dövlət qərarları və qaydaları ilə təşkilata təsir edir.Nəzəriyyə və idarəetmə praktikasında təşkilati davranışın məzmunu və məqsədini daha yaxşı başa düşmək üçün onun mənşəyini və tarixini bilmək vacibdir. Təşkilati davranış fərqli bir anlayış olaraq 1940-cı illərin ikinci yarısında ortaya çıxdı. Ancaq əsrlər boyu insanların motivasiyası və iş səmərəliliyinin ölçülməsi kimi mövzular müxtəlif sahələrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur (McShane & Von Glinow,2010).

ABŞ-da sənaye inqilabının yaratdığı sosial və texnoloji inkişaflar nəticəsində ortaya çıxan yeni iqtisadi nizam və dəyişən istehsal sistemləri, təşkilati davranışın inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə olmuşdur (Borkowski, 2016). Bu dövrdə təşkilati performansı əsas götürən Amerika sənaye mühəndisi Frederick Taylor, insan davranışlarını sistematik bir yanaşma ilə araşdırmağa çalışan ilk şəxs idi. Taylor insan xüsusiyyətləri, sosial mühit, vəzifə, fiziki mühit, sürət, dözümlülük, xərc və bu amillərin qarşılıqlı təsirlərini araşdırdı. Taylor "Elmi İdarəetmə Prinsipləri" adlı əsərində insanların marağını çəkən motivasiya vasitələrini daha yaxşı təşkil etmək, öyrətmək və istifadə etməklə daha səmərəli işləyə biləcəklərini iddia etdi (Arıkboğa,2013). Frederick Taylor, elmi idarəetmənin təşkilati idarəetmədə istifadə edilməli bir yanaşma olduğunu müdafiə etdi. Taylor tərəfindən hazırlanan bu yanaşma 4 əsas prinsipdən ibarətdir:

- İşin əsası göz qərarı ilə deyil, elmi metodlardan istifadə edilməklə tapılmalıdır.
- İşçilər öz metodlarını seçmək əvəzinə, rəhbərlik işi planlaşdırmalı və metodları müəyyənləşdirməlidir.
- İşçilərin seçilməsinə, təliminə və iş birliyinin inkişafına əhəmiyyət verilməlidir.
- Məhsuldarlıq rəhbərlik və işçilərin iş yerləri ayrı-ayrılıqda təşkil olunaraq, işçilərə uyğun işlər verilərək artırılmalıdır (Massie,1983).

Taylor Elmi İdarəetmə yanaşmasının əsas məqsədi işi sistematik və ya elmi şəkildə araşdıraraq işçilərin məhsuldarlığını artırmaq olmuşdur. İşin görülmə üsulu ilə bağlı doğru yolun tapılmasına diqqət yetirilmiş və bu yol tapılaraq tətbiq olunduqda, işçinin məhsuldarlığı sayəsində qazancı artacağı düşünülmüşdür (Luthans,1983).

Henri Fayol isə iqtisadi səmərəlilik və məhsuldarlığa əsaslanan "Sənaye və Ümumi İdarəetmə" adlı işi ilə sistemli şəkildə insanların təşkilati hədəflərinə effektiv və səmərəli şəkildə çatmaları

üçün idarəetmə funksiyasına müraciət etdi. Şəxsi təcrübəsinə və müşahidələrinə əsaslanan Henri Fayol uğurlu idarəetmənin 14 əsas prinsipini irəli sürdü və bu prinsiplərin düzgün tətbiqi ilə müəssisələrin uğur qazanacağını iddia etdi (Can, 2002). Henri Fayolun prinsiplərindən bir çoxunun Taylorun Elmi İdarəetmə Yanaşmasında da olduğunu görmək mümkün oldu (Yozgat,1978). Bununla birlikdə, Fayolun idarəetmə elminə verdiyi töhfə idarəetmə tədqiqatlarının müəyyən funksiyalara ayrılmasında ortaya çıxdı. Bu fərqə əsasən Fayol hələ də bu mövzuda birincidir.

Alman sosioloq Max Weber, güc və nüfuza özündə birləşdirən "Bürokratik İdarəetmə" yanaşması ilə təsirli, ideal, fərdi və rasional bir təşkilati quruluş, iş etikası və xarizmatik liderlik barədə müzakirələrə başladı (Gül, 2013). Weber şəxsi təməllərə deyil, rasionallığa əsaslanan bir bürokratiya adlanan idarəetmə modeli təklif etdi. Weber bu təşkilatın davamlılığı, formal quruluşu, rasional səlahiyyətinin daha səmərəli olacağını və dəyişikliklərə daha asan uyğunlaşa biləcəyini düşünürdü (Eren,2003). Max Weberin təşkilatlardakı rasionallıq anlayışı kadr seçimində rəqabətçi olmaq, tanışlara üstünlük vermək deyil; iş qaydalarına uyğun olaraq təşkilatın idarə olunması; idarəetmə mövqeyindən irəli gələn qanuni gücdür (Daft,1997).

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra təşkilati işlərin mərkəzində insan faktoru və xüsusilə psixologiyanın təşkilatlara təsirləri olmuşdur. Hugo Münstenberg, psixologiyanın motivasiya və yeni işçilərin işə götürülməsi kimi sahələrdə vacib məlumat verə biləcəyini fikrini irəli sürmüşdür. Əsasən təşkilati davranışın əsaslarını 1920-ci illərdə ənənəvi və ya klassik idarəetmə yanaşmasına reaksiya olaraq ortaya çıxan və 1930-cu illərdən sonra formalaşan insan münasibətləri hərəkatında tapmaq mümkün olmuşdur (Borkowski, 2016).

Təcrübələr göstərdi ki, klassik idarəetmə yanaşması həmişə müəssisələrdə işçilər arasında səmərəliliyi və harmoniyanı təmin etmir. İşçilərin daha effektiv idarə etməyə olan marağının artması davranışçı yanaşmanın inkişafında mühüm rol oynadı. Davranışçı yanaşma, təşkilatdakı insan davranışları ilə əlaqədardır və bu davranışlar təşkilat xaricindəki davranışlardan tamamilə fərqlidir (Baransel,1979).Eyni dövrdə Mary Follet təşkilati demokratiya, güc və liderlik kimi müxtəlif təşkilati davranış məsələlərinə yeni yanaşmalara başçılıq edirdi (McShane & Von Glinow, 2010). Elton Mayonun apardığı araşdırmalar da Davranışçı yanaşmaya aid edilir.

Elton Mayonun rəhbərliyi ilə Western Elektrik şirkətinin Hawthorne fabrikində aparılan araşdırmalardan sonra formal və qeyri-rəsmi qrup dinamikası, liderlik, nəzarət və nəzarət stili, motivasiya vasitələri kimi sosial faktorların işçi məhsuldarlığına böyük təsir göstərdiyi müəyyən edildi.Hawthorne araşdırması, xüsusilə metodologiya və istifadə olunan texnikanın elmi olması, tədqiqat nəticələrinin səhv təfsiri, nümunə kütləsindəki işçilərə qarşı qərəz və sosial amillərə həddindən artıq vurğu baxımından bir çox tənqid aldı. Bütün bu mənfi rəylərə baxmayaraq, təşkilat sahəsindəki araşdırmalara çox əhəmiyyətli töhfə verdi. (Hawthorne fabrikində aparılan araşdırmalardan sonra, 1940-cı illərdə insan münasibətlərinin geniş yayılması ilə təşkilatlar "sosial sistem" kimi, təşkilatdakı fərdlər isə sosial və emosional varlıqlar kimi bir yer qazandılar (Greenberg, 2011).

Təşkilati davranış intizamının II İkinci Dünya Müharibəsindən sonra mütəşəkkil bir şəkildə ortaya çıxdı. Bu dövrdə təşkilatların özlərini ətraf mühitə uyğunlaşdırma zərurəti, təşkilati davranış sahəsindəki tədqiqatların sayının artmasına və hətta yeni fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu (Eren,2003). Xüsusilə Frederick Herzberg, Abraham Maslow, Douglas McGregor kimi güclü tədqiqatçıların apardıqları tədqiqatlar “insan” anlayışının və təşkilati davranışın dəyişməsinə mühüm töhfələr verdi (Başaran, 2000). 1960-cı illərin ortalarında idarəetmə sahəsindəki fərqli fikir və yazılar nəticəsində təşkilati davranışın yeni bir yanaşma, ayrıca bir araşdırma sahəsi olaraq ortaya çıxdı (Arıkboğa, 2013). Bu dövrdə insan münasibətləri insan resursları yanaşmasına keçdi və motivasiya, hədəf təyin etmə, işgüzar münasibətlər, təşkilati stress, qrup prosesləri, təşkilati güc və siyasət inkişafı kimi məsələlər ön plana çıxdı (Gül, 2013). 1980-ci illərin ortalarında və 1990-cı illərdə təşkilati davranış araşdıran tədqiqatçılar təşkilatın yalnız işçilərin davranışlarını deyil, həm də işçilərin ruh halını və duyğularını necə təsir etdiyini araşdırırdı (Brief & Weiss, 2002).

Nəticə

Bu tədqiqat işində təşkilati davranışın müəssisələrdə necə təşkil olunması, təşkilati davranış yanaşmaları, təşkilati davranışın formalaşmasına təsir göstərən amillər araşdırılmışdır. Bu günlərdə bütün idarəçilər üçün həm xaricdə, həm də iş yerində insanların davranışlarını anlamaq və təşkilati məqsədlərə uyğun hərəkət etmək vacib olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu günlərdə iş dünyasının vəziyyəti; işçilərin keyfiyyətindəki nisbi artım; xarici ölkələrdən olan işçi seçimi; işçilərin yüksək xərcləri səbəbindən təşkilatların kiçilməsi və qlobal maliyyə böhranı səbəbindən ortaya çıxan bir sıra amillər təşkilatlardakı davranışların fərqlənməsini və təşkilati davranış yanaşmalarının araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Müəssisələrdə işçilərinin işdən məmnunluq səviyyələrini, işə bağlılıqlarını artırmaq üçün motivasiya etməklə fərdi və təşkilati göstəriciləri yaxşılaşdırmaq mümkün olduğu müəyyən edilmişdir.

Təşkilati davranış müəssisələrin rəqabət üstünlüyü qazanması üçün getdikcə daha vacib olan məsələlər arasındadır. Lider dəstəyi və rəhbərliyi işçilərin dəyişikliyə uyğunlaşması və yaradıcılığını inkişaf etdirməsi üçün çox vacibdir. İşçilərin yaradıcı və inkişaf edən tərəflərini üzə çıxarmaqda təşkilati davranış təcrübələri və yanaşmaları günümüzün liderlərinə və menecerlərinə, dəyişiklik və yeniliyi təşviq edən təşkilati mədəniyyətin formalaşmasına çox əhəmiyyətli töhfə verir.Təşkilati davranış sahəsi iş mühitinə və performansa mənfi təsir edən amillərlə daha çox maraqlanır və bu problemlərin həlli yollarını tapmağa çalışır.

Təşkilatların tarixi çox qədim olsa da, təşkilati davranış yeni sahədir. Təşkilati davranış anlayışı İkinci Dünya Müharibəsi zamanı ortaya çıxmışdır. 20-ci əsrdə təşkilati davranışla əlaqəli bir sıra yanaşmalar meydana çıxmışdır. Bunlardan F.W. Taylor, H.Fayol, Max Weber və bir sıra şəxslərin idarəetmə elminə aid müəyyən yanaşmaları mövcuddur. Taylorun səyləri sayəsində ixtisaslaşma və kütləvi istehsal texnikaları böyük önəm qazanmışdır. H. Fayol, Urwick ve Max Weber-in səyləri nəticəsində Klassik yanaşma inkişaf etmişdir və klassik yanaşmanın inkişaf etməsi ilə bərabər müəssisələrdə təşkilati davranış anlayışı formalaşmağa başlamışdır. Elton Mayo və dostlarının araşdırmaları da idarəetmə elmində önəmli yerə sahib olmuşdur. Onlar ilk dəfə insan münasibətləri yanaşması ilə bağlı Hawthorne araşdırmalarına başçılıq etmişdirlər. Bu yanaşmanın təməl baxışlarına görə fərdlər böyüdükləri sosial mühitə görə davranışlar formalamış və buna uyğun olaraq işçilər üçün olduqları qrup səmərəlilik və müvəffəqiyyət baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Nəticə olaraq, müəssiələrdə təşkilati davranış sahəsinin önəmi günbəgün artır və bu, təşkilatlarda keyfyyət göstəricilərinin artmasına gətirib çıxarır.

References

1. Akhundova N.F.(2014.) Organizational behavior. “University of Economics” Publishing House, p.3
2. Arıkbogha. Ş, (2013) Management and Organization.
3. Başaran, İ. E. (2000), Organizational Behavior Human Production Power, Feryal Printing, Ankara.
4. Baransel, A.(1979), Evolution of Contemporary Management Thought, Classical and Neo-classical Management and Organization Theories, C:1, Istanbul University Faculty of Business Publication, No:101, Istanbul, 1979.
5. Borkowski, N. (2016), Overview and History of Organizational Behaviour, Organizational Behaviour in Healthcare , (3nd ed.) Jones & Bartlett Learning, USA.
6. Brief A. P, & Weiss, H. M. (2002) “ Organizational behaviuor: Affect in The Workplace’’, Annual Review of Psychology, Cilt: 53, Sayı: 1, pp. 279-307.
7. Daft, R. (1997) Management, The Dryden Press, Fort Worth.
8. Eren, E.(2003) Management and Organization, Beta Publishing and Distribution Inc., Istanbul.
9. Frederick P.R.H. (2014), “ Oragnisational Behaviour and its Role in Management of Business”, Global Journal of Finance and Management ISSN 0975-6477 Volume 6, Number 6,pp.563-568

10. Greenberg, J. (2011), Behaviour in Organizations, (10th ed.), Upper Saddıe River,. NJ: Pearson/ Prentice Hall.
11. Gül, H. (2013), Management and Organization", License Publishing, (11th Edition), Istanbul.
12. Kondalkar, V.G. (2007), Organisational Behaviour, Published by New Age İnternational (P) Ltd., (1 nd ed.), New Delhi.
13. Luthans F.,(1983) Organizational Behavior, McGrw_Hill, Inc., , p.11.
14. McShane, S, I. & Von Glinow, M.A. (2010), Organizational Behavior, Hill Companies, Inc., 1221 Avenue of the Americas, (5nd ed.), New York.
15. Mullins, L. J. (2005) Management and Organisational Behaviour, Pearson Education Limited (7nd ed.), Spain
16. Özkalp, E. & Kırel,Ç.(2004) "Organizational Behavior", T.C. Anadolu University Publication No; 1468, Open Education Faculty Publication no: 782.
17. Robbins, S.P., & Judge, T.(2013), Organizational Behaviour. (15th ed.) MA: Prentice Hall, Boston.
18. Schermerhorn, J.R., Hunt, J.G. & Osborn, R.N. & Uhl-Bien, M. (2010), organizational Behaviour (11th ed.)John Wiley & Sons, Printed in the United States of America.
19. Shahbazov.İ, (2019) Research methods, Baku, p.19
20. Wagner, J. A. & Hollenbeck, J. R. (2010), Organizational Behaviour, Taylor & Francis e-Library (5th ed.), New York.

Rəyçi: prof.R.Həsənov

Göndərilib: 12.09.2021 Qəbul edilib: 22.09.2021

İÇİNDƏKİLƏR

Çapa imzalanmışdır: 22.09.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 8.25
Sifariş: 423

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

